

Magyar nyelvjárások napja 2020

Örökség és jövőkép

Magyar nyelvjárások napja 2020

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 32.

Magyar nyelvjárások napja 2020

Örökség és jövőkép

SZERKESZTETTE:

Pomozi Péter – Rási Szilvia – Tóth Zsolt

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2021

Szakmai lektorok: Bódi Zoltán, Ferenczi Gábor, Németh Dániel,
Pomozi Péter, Rási Szilvia, Tóth Zsolt

Nyelvi lektorok: Keréky Ágnes, Németh Dániel, Rási Szilvia, Tóth Zsolt

Borítókép: Honti táj (Pomozi Péter)

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Kovács Attila, Pomozi Péter, Virág István

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© Szerzők, 2021

© Szerkesztők, 2021

ISBN 978-615-6117-40-3

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Előszó	7
Prof. Dr. Kásler Miklós köszöntő beszéde	9
Ferenczi Gábor: A Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi vizsgálata: Alapvetések	11
Gecsei Edit: A hely nyelvi örökségének tanítási lehetőségei	47
Hajba Renáta: A szombathelyi regionális köznyelv nyelvjárási háttere	67
Juhász Dezső: Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlaszok anyagában: Emlékezés a nyelvjárástörténész Imre Samura	81
Molnár Csikós László: A nyelvjárási lexika továbbélése a mai regionális köznyelvben	95
Pusztay János: A nyelvjárás mint nyelvstratégiai kérdés – bevezető mozaik	109
Rási Szilvia: A palóc nyelvjárás jelenlegi állapota és megítélése	119
Tóth Péter: Észrevételek a kárpátaljai magyar nyelvjárások osztályozásához	137
Vörös Ferenc: Használjuk is avagy csupán őrizzük manapság a nyelvjárásainkat? Adalékok a nyelvjárási beszélők számának becsléséhez	147

ELŐSZÓ

Minden nyelv gazdagságát, köztük a standard gazdagságát is alapvetően befolyásolja a változatok gazdagságának mértéke. Utóbbiak sorában különleges helyet foglalnak el a nyelvjárásiak, melyeket számos nyelvész – korántsem indokolatlanul – vízszintes nyelvtörténetnek tekint. Hacsak a hangtanra gondolunk, a történeti hangváltozási tendenciák jelentős része valóban megfigyelhető akár szinkrón nyelvjárási fonológiai változók képében is, és e párhuzam a nyelvtan egyéb szeleteiben, az alak- és mondattanban is tetten érhető. Gondoljunk csak az igei személyragok, a tárgyhatározottság vagy épp a múlt idők Kárpát-medencei magyar nyelvjárási sajátosságaira, vagy a necesszivitás eltérő kifejezőmódjaira!

A sajátos tájnyelvi színek azonban nemcsak a magyar nyelvtörténet tanúságtevői, hanem pátriánk szűkebb régióinak folklórját, történelmi és művelődési hagyományait is hordozzák és örökítik, s ezáltal kivételes szerepük lehet a helyi magyar identitás megtartásában, sőt erősítésében. Talán felesleges is hosszan indokolni, mekkora jelentősége van ennek egy olyan nemzet esetében, melynek nyelvterületét féltucat állam közt darabolták fel, s amelynek jelentős nyelvjárási tömbjei így őshonos kisebbségként folytatták nyelvi-társadalmi létüket 1920 után.

Mindezek ellenére sincs kellő elismertsége, megbecsültsége a magyar nyelv területi változatainak. Az alacsony presztízs oka nemcsak az előző hetven év nagyrészt megbélyegző, vagy jobb esetben is csak elnéző oktatási elveinek és társadalmi gyakorlatának „köszönhető”, hanem a gyorsuló városiasodásnak és a digitális érintkezési formák térnyerésének is. Ezekkel nyelvjárásaink támogatás, akarat, megfelelő presztízs híján nem tudtak-tudnak lépést tartani. Ezért is fogalmazódott több Kárpát-medencei magyar szakemberben, hogy a nyelvjárások

jövőjéért, jövőbeni használatukért és nem utolsó sorban használhatóságukért közösen, szervezeten kell valamit tenni, összefogva kiváló, de sokszor elszigetelt helyi kezdeményezéseket. Ezért született meg a magyar nyelvjárások napja gondolata: az elsődleges tudományos javaslattevő Pusztay János nyelvészprofesszor volt, továbbá a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvtervezési kutatóközpontjainak néhány kollégája. A javaslattevők örömeire szolgált, hogy a gondolatot felkarolta Kásler Miklós professzor, az emberi erőforrások minisztere, és vállalta a nap fővédnökségét és hivatalossá tételét. Miniszter úr 2020. december elsejei megnyitója ebben a tanulmánykötetben is helyet kapott.

A magyar nyelvjárások napja célja szerint tehát tudományos eszmecserékkel segíti a minél hatékonyabb szakmai összefogást, a szélesebb nagyközönségnek pedig tudományos ismeretterjesztő fórumokkal hívja fel figyelmét az anyanyelvjárások fontosságára, anyanyelv és anyanyelvjárások nyilvánvaló, de mégsem eléggé ismert és elismert összefüggéseire.

A Magyarságkutató Intézet 2020. márciusában, nem kis részben éppen a magyar nyelvjárások napja céljainak érdekében együttműködési megállapodást kötött az Anyanyelvápolók Szövetségével. Ez a tanulmánykötet is a bővülő, örömteli együttműködések gyümölcse. A tanulmányírók közt az MKI, az ELTE BTK és ELTE SEK nyelvészei ugyanúgy jelen vannak, mint számos más Kárpát-medencei magyar tudományos műhely kutatói Nyitrától Újvidékig.

Köszönet minden tanulmányszerzőnek munkájáért, és még egyszer köszönet Prof. Dr. Kásler Miklós miniszter úrnak a magyar nyelvjárások napja eszméjének felkarolásáért, valamint Horváth-Lugossy Gábor főigazgató úrnak, felelős kiadónak és az MKI szerkesztőbizottságának azért, hogy e tanulmánykötetet az intézet tudományos könyvkiadási programjába felvette.

Budapesten, 2021. szeptemberében

A szerkesztők

PROF. DR. KÁSLER MIKLÓS KÖSZÖNTŐ BESZÉDE

Tisztelt Előadók! Kedves Érdeklődők!

A magyar nyelv európai mértékkel is hatalmas szókincsbeli gazdagságát jelentős részben a nyelvjárási szókincset a köznyelvbe plántáló irodalmi klasszikusainknak köszönheti. A tájnyelv természetes éltető közege a magyar népi kultúrának, különösen a folklór minden ágának a gyermekmondókáktól a népdalszövegekig.

A helyi nyelvi és néprajzi hagyományok folyamatos ápolása létfontosságú a magyar identitás megőrzése szempontjából is. Az elcsatolt területek magyarságának szempontjából kétszeresen fontos a helyi nyelvjárási identitás erősítése és a szülőföldhöz kötő legerősebb kapocs. A Kárpát-medencében meglévő több mint egy tucat magyar nyelvjárásra nagyon büszkének kell lennünk, óvnunk, és vigyáznunk kell reá!

A nyelvjárásoknak ugyanakkor megvannak a veszélyeztető ellenfelei: néhol kritikus helyzetbe kerültek a társadalmi mobilitás és az új infotechnológiák okozta, korábban példátlan sebességű változások miatt. Ez kritikus az igényes magyar köznyelv szempontjából is. Ha elapadnak a folyókat tápláló források, a folyó is kiszárad. A magyar életöszton és fifika már évszázadok óta feltalálja magát az állandóan változó helyzetekben is. Nekünk magyaroknak lételemünkbe és tudatunkba egyik beépült mozgatórugóvá vált az idő üzenete: „Mindig kalkulálj az állandóan változóval!”

A mai infotechnológiai alkalmazások lehetővé teszik, hogy akár nyelvjárásban is írjunk digitális üzeneteket, SMS-től a számítógépes levelekig, vagyis az éltető nemzeti kulturális hagyomány átplántálható,

és napi szinten újra átélhető lehet digitális eszközökön keresztül is. Ma, december 1-én van olyan ország, ahol példátlan történelmi igazságtalan országnövekedést ünnepelnek. Mi magyarok december 1-én inkább az ezeréves Kárpát-medencei jelenlétünket is biztosító gazdag nyelvjárásainkra vagyunk büszkék és a magyar kultúrára, és erre emlékeztetjük ezen a napon magunkat és a világot.

Kívánom, hogy ez a rendezvénysorozat a lehető legteljesebben hívja fel a figyelmet a magyar nyelvjárások fontosságára, arra, hogy miért is kell legalább évente egy nap, amikor minden magyar végiggondolhatja mindezt. Vegyük észre, és a jövőben legyen természetes, hogy a Kárpát-medencét behálózó magyar nyelvjárások élő hálózatként lüktetnek, és tartják életben már több ezer éve a magyarságot. Így például a nyugat-dunántúli, a közép-dunántúli, kis-alföldi, a dél-dunántúli, a dél-alföldi, a palóc, a Tisza-Kőrös-vidéki, az észak-keleti, a mezőségi, a székely vagy éppen a moldvai nyelvjárások. Minél több nyelvjárással rendelkezik egy nemzet, annál nagyobb kulturális hatalom. Ezek a nyelvjárások is megmutatják Magyarország Kárpát-medencei döntő szerepét, közép-európai kultúráját.

Ezúton kezdeményezem, hogy december 1. a jövőben legyen a *Magyar nyelvjárások napja*. Kívánok a Jóisten segítségével sok sikert minden, a nyelvjárásainkat szerető, beszélő, kutató magyarnak!

Budapesten, 2020. december 1-én

Kásler Miklós

Az emberi erőforrások minisztere

A KEMENESALJA ÉS VIDÉKE NYELVFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA: ALAPVETÉSEK

F E R E N C Z I G Á B O R

ABSZTRAKT: Tanulmányom egy 2018-ban megkezdett, nagyobb ívű nyelvföldrajzi kutatás, a Kemenesalja és vidéke nyelvjárási vizsgálatának elvi-módszertani alapjait s főbb irányvonalát ismerteti. A legszükségesebb szakirodalmak áttekintése után röviden számot adok e kutatás alapvető célkitűzéseiről, a kutatóterületről s annak nyelvjárásában mutatkozó különbségekről, valamint az anyaggyűjtés körülményeiről: a kérdőívekről, a nyelvjárási terepmunkáról, az adatközlőkről és a gyűjtés menetéről. A felvázolt kép alapján kiviláglik, a kutatás folyamatának kezdeti szakasza (az előkészítés, valamint a nyelvjárási gyűjtőmunka) lezárult; azonban a következő fázis, a kérdőívek feldolgozása, eredményének adatbázisba rendezése-kiértékelése hasonlóan fajsúlyos, idő- és energiaigényes feladatnak ígérkezik. S csak ezt követően lehet levonni a konklúziókat, s esetleg tervbe venni kisebb mértékű korrekciókat, amelynek következményeképpen további, (ellenőrző) gyűjtésre lehet szükség.

KULCSSZAVAK: dialektológia, nyelvföldrajz, Kemenesalja és vidéke, nyelvjárási ütközőzóna-jelenségek, változásvizsgálat

KEYWORDS: dialectology, language geography, Kemenesalja and its environs, dialectal buffer zone phenomena, change analysis

1. Bevezetés

Tanulmányom egy 2018-ban megkezdett, nagyobb ívű nyelvföldrajzi kutatás, a Kemenesalja és vidéke nyelvjárási vizsgálatának elvi-módszertani alapjait s főbb irányvonalát ismerteti. A legszükségesebb szakirodalmak áttekintése után röviden számot adok e kutatás alapvető célkitűzéseiről, a kutatóterületről s annak nyelvjárásában mutatkozó különbségekről, valamint az anyaggyűjtés körülményeiről: a kérdőívekről, a nyelvjárási terepmunkáról, az adatközlőkről és a gyűjtés menetéről.

2. Szakirodalmi áttekintés: a Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi kutatásának szükségszerűsége

A Kemenesalja és vidéke nyelvjárástani leírásával kapcsolatosan néhány szakirodalomra feltétlenül ki kell térnünk. A Kemenesalja nyelvjárásáról írt első nyelvtani: elsősorban hang-, továbbá alak- és mondattani, illetőleg szójegyzéket, továbbá frazeológiai adalékokat is tartalmazó értékes monográfia, a *Kemenesalja nyelve* Beke Ödön munkája (1906). – Ugyanígyen típusú tanulmány született a Kemenesalja keleti vidékéről is, érintve néhány általam felvett kutatópontot, jelesen a szomszédos Pápa-vidéki (Marcaltó, Mezőlak, Pápa-Tapolcafé; Beke 1905) és a bakonyalji (Marcaltó, illetve Ó- és Új-Malomsok;¹ Horváth 1906) nyelvjárásról².

Beke Ödön (1905, 1906) és Horváth Endre (1906) noha igyekezett valamelyest megállapítani a Kemenesalja, illetőleg az attól keletre fekvő nyelvjárások területi határait, szemük előtt – mint elődeiknek, illetve kortársaiknak a hazai nyelvföldrajzi gondolat kibontakozása idején – mégiscsak a térképezés helyett a monografikus leírás lebegett, s a megoldás kulcsát a nyelvatlasmunkálatokat megelőző nyelvjárási kutatómunkában, tájszógyűjtésekben vélték felfedezni (a tudománytörténeti keretről s az előzményekről részletesebben l. Bárczi 1975: 14–18). Bárczi írja – s ez igaz az emlí-

¹ E két település közigazgatásilag egyesült, napjainkban: Malomsok.

² Az utóbb említett két tanulmány közötti elméleti polémiára e dolgozat figyelme nem terjed ki.

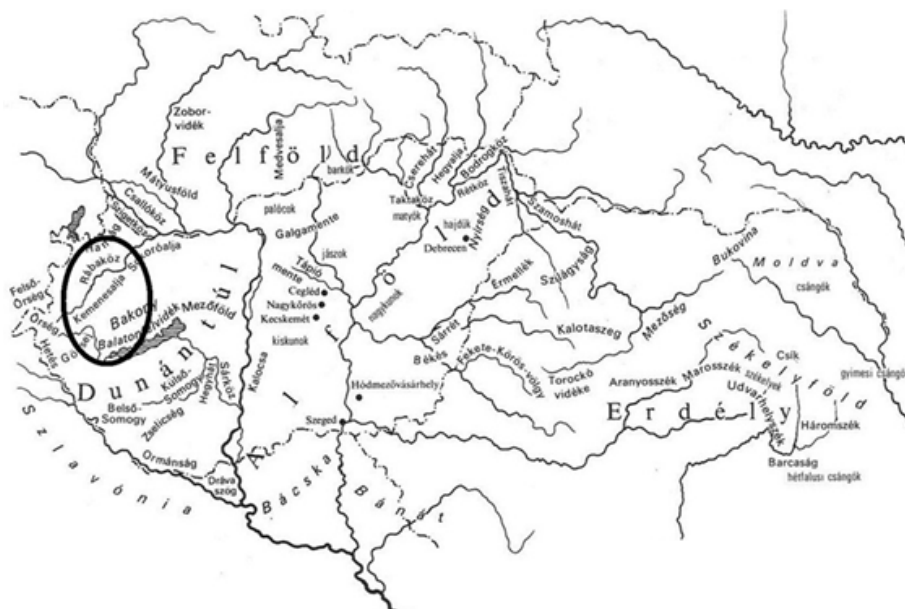
tett monográfiára is – idézem: „[...] jelentős közeledés a nyelvföldrajz elvei és céljai felé, de még közel sem nyelvföldrajz. Hiányzik az elgondolásokból az igazi tervszerűség és ennek kapcsán a gyakorlati megvalósítás kidolgozása, a gyűjtőpontok és a kérdőívek előzetes megállapítása, a különleges nyelvatlaszgyűjtő módszer kiépítése, jól képzett gyűjtő vagy gyűjtők tervszerű működése, hiányzik az egységes szempontok szerint, azonos fogalmakra vagy funkciókra vonatkozó adatok térképezése, és természetesen hiányzik annak fölismerése, hogy a jelenségeket csak egyes szavakon (esetleg szókapcsolatokon) lehet követni, és a nyelvjárási tények megállapítása csak azokra a szavakra (szókapcsolatokra) tekinthető föltétlen érvényességűnek, amelyeken a kutatók megfigyelték őket, nem szabad azonban általánosítani őket [...]. Ha e kívánalmak egyike-másika hol itt, hol ott már felbukkan is, együtt még nem szerepel [...]” (Bárcki 1975: 17). A jelenségmonográfiák közül kiemelkedő Bolla Kálmánnak a kemenesaljai, gércei népnyelv zárt í-ző eseteiről adott részletes, átfogó elemzése (l. 1960: 83–96).

Az első szervezett országos atlaszgyűjtés próbagyűjtési szakasza (1942–43) a Kemenesalját ugyan elkerülte, de a kutatópont-hálózatom délkeleti, bakonyalji része egy kutatópont (Somlóvásárhely) felvétele révén mégiscsak érintve van (l. Bárcki 1975: 25; a próbagyűjtés eredményét l. Lőrincze 1947, IV). Az MNyA. nagyszabású s – az imént Bárckitól idézettek jegyében – korszerű-módszeres nyelvföldrajzi munkálatai e területen 1951-ben indultak meg (Deme–Imre 1975a). Kutatópontjai közül öt található a Kemenesalján, illetve további öt annak vidékén – erre a kutatópontok tárgyalása kapcsán külön kitérek (l. Balogh 1975: 265–272).³

Az MNyA. bőséges anyagára támaszkodó első nagyszabású monográfia, melyet kutatásom szempontjából az egyik alapvető fontosságú munkának tartok, Imre Samu nevéhez kötődik, s ennek címe: *A mai magyar nyelvjárások rendszere* (1971); a másik szintén a nagyatlaszkutatások

³ A vizsgált területen az első kérdőfüzettel végzett gyűjtés 1951 és 1956 között zajlott, s elsősorban Vég József, illetve néhány helyen Benkó Loránd végezte. A második kérdőfüzettel való gyűjtésre, melyet kevesebb kutatóponton kérdeztek ki, 1951 és 1959 között került sor elsősorban Lőrincze Lajos, illetve Deme László közreműködésével. Az ellenőrző gyűjtések, melyeket Deme László és Imre Samu végzett, 1960 és 1963 között zajlottak e vidéken (l. Balogh 1975: 265–272).

tapasztalatain alapul: ez a Kiss Jenő szerkesztette egyetemi tankönyv, a *Magyar dialektológia* (2003). Mindegyik szakmunka részletes leírást ad az általam vizsgált terület nyelvjáráscsoportjairól.

1. ábra: Magyar etnográfiai csoportok és néprajzi vidékek a Kárpát medencében (Balassa–Ortutay 1980: 34)

Szándékosan említettem *nyelvjáráscsoportjai*-t, ti. a kutatóterület (amelyre alább részletesebben kitérek) kijelölésének elvi alapját a nyelvjárási sajátosságok belső, nyelvföldrajzi szempontú tagolódása adja (a Kemenesalja és vidéke földrajzi elhelyezkedésére l. 1. ábra). Juhász Dezső nyelvjárási osztályozása alapján a kutatóterep központi része, a Kemenesalja, valamint annak délnyugati vidéke nyelvjárás-tani szempontból a nyugat-dunántúli régió északnyugat-dunántúli csoportjához tartozik. Az ettől keletre fekvő Kemenes-vidéki kutatópontok átmeneti területen találhatók, melyeknek nyelvjárási jegyeit a már említett nyelvjárási csoport és a közép-dunántúli–kisalföldi régió észak-dunántúli csoportjának sajátosságai határozzák meg. Továbbá

a Kemenesalja déli kutatópontjainak nyelvjárásán az északnyugat-dunántúli csoporttal azonos régió, a nyugat-dunántúli régió zalai csoportjának néhány sajátossága érhető tetten (Juhász 2003: 267–274; továbbá l. Imre 1971: 334–338; az osztályozás alapelveire l. Kiss 2003a: 72–81).

Az említett szakirodalmak értékes anyagot adtak vizsgálatom előkészítéséhez; azonban kérlelhetetlen tény, hogy a Kemenesalja és vidéke – ellentétben más, „szerencsésebbnek” mondható vidékekkel (l. többek között Végh 1959; Rónai 1993; Sajtos 2004; Sándor 2004 és Király 2005) – nyelvöldrajzi mikrokutatás terepéül mind ez ideig még nem szolgált. E hiányt igyekszik pótolni e nyelvöldrajzi kutatás (a táji atlaszok szükségességéről l. Bárcki 1947: VI; 1959: 4; 1975: 49).

3. A Kemenesalja és vidéke nyelvöldrajzi kutatás alapvető célkitűzései

Kutatásom célja kettős természetű. Részint a kutatási alapterület, a Kemenesalja, valamint annak keleti és déli határvidéke nyelvjárási alaprétegének mai állapotát szeretném megvizsgálni: a hangtant, az alaktant s – csak érintőlegesen – a szókészletet, elsősorban a terület szempontjából releváns ún. nyelvjárási ütközőzóna-jelenségekre koncentrálni. Részint megvizsgálva a legidősebb generáció nyelvhasználatát, a kutatás eredménye alkalmas lesz arra, hogy az MNyA. adataival összevetve a valóságos időben megvalósuló követéses vizsgálatot végezhessek a korábbi nagyatlasz-kutatópontokon (a monografikus leírás elvi megfontolásairól l. Kiss 1985; a Nyugat-Dunántúl más vidékein folyó nyelvöldrajzi kutatásokra l. összefoglalóan Molnár 2007: 181–185; Teperics 2016: 591–600). Jóllehet ez utóbbi csak a közösségi változásvizsgálatot teszi lehetővé (a falu átlagos nyelvjárásáról mint absztraktív fogalomról l. Lőrincze 1975: 176; továbbá l. H. Tóth 2007: 101–102; az elv korabeli érvényességéről l. Hegedűs 2005: 9–11; az MNyA. ellenőrző gyűjtése hangfelvételeinek adatközlőkhöz kapcsolásáról l. Vargha 2007: 279–280), a mostani, kemenesaljai kutatás a későbbiekben feltétlenül alapját képezheti a valós idejű követéses trendvizsgálatnak, de

elvileg a követéses panelvizsgálatnak is (összefoglalóan l. Sankoff 2005: 1003–1013; továbbá l. Bodó 2007: 37–38). Ennek lehetőségét az adja, hogy e mostani kutatás természetszerűleg követi azt a szemléletmódot, mely szerint a mai nyelvjárástani vizsgálatok a területi szempontok mellett nem nélkülözhetik a társadalmi szempontok figyelembevételét (l. Kiss 1999: 420).

2. ábra: A Kemešesalja és vidéke kutatópont-hálózata
(© Ferenczi Gábor 2020)

4. A kutatóterület

Kutatópont-hálózatom (l. 2. ábra) északnyugat felől délkelet irányába folytatólagosan haladva az alábbi 33 település alkotja: 1. Pápoc, 2. Marcaltő, 3. Malomsok, 4. Csikvánd, 5. Magyargencs, 6. Csöngye, 7. Ostffyaszszonyfa, 8. Vönöck, 9. Kemenesmagasi, 10. Mezőlak, 11. Pápa-Tapolcafő, 12. Kemenessömjén, 13. Tokorcs, 14. Sitke, 15. Celldömölk-Alsóság, 16. Gérce, 17. Vásárosmiske, 18. Káld, 19. Egyházashetye, 20. Boba, 21. Bejgyertyános, 22. Vashosszúfalu, 23. Duka, 24. Kemenespálfa, 25. Somlójező, 26. Somlónásárhely, 27. Szemenye, 28. Hosszúpereszteg, 29. Csipkere, 30. Csehimindszent, 31. Keléd, 32. Nemeskeresztúr és 33. Rigács.⁴

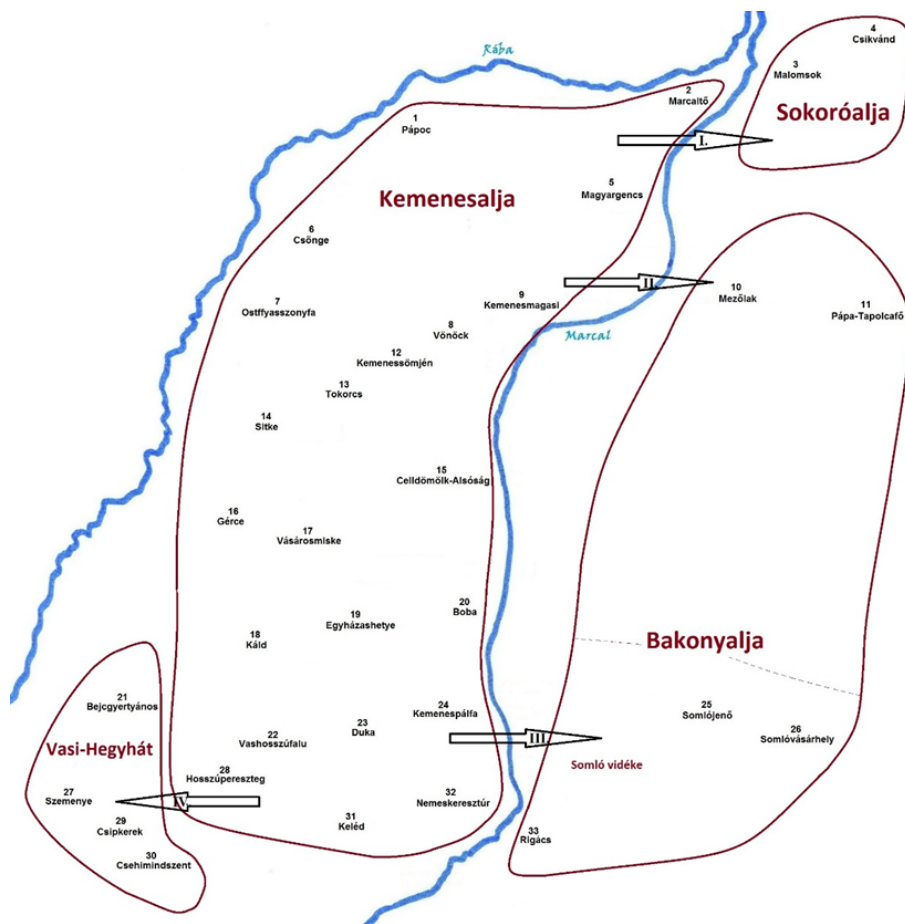
A kutatási területem⁵ központi részét a Kemenesalja (l. 3. ábra) adja (Balassa–Ortutay 1980: 34). E terület Ortutay (l. NéprLex. 3: 132.) szerint a Vasi-Hegyhát folytatásában a Kemeneshát⁶ keleti oldalán, Flórián (2011: I/1 480–481) szerint annak két oldalán a Rába, Zala és Marcal folyó által közrezárt szabálytalan háromszög alakú területen belül található. A Kemenesalja – értelemszerűen – a kutatópont-hálózat legtekintélyesebb kiterjedésű, mintegy kétharmad részét adja, annak nyugati, illetve északnyugati részét teszi ki,⁷ s 22 kutatópont (l. 1., 2., 5., 6–9., 12–20., 22–24., 28., 31–32.) tartozik ide.

⁴ A kutatópontként megjelölt települések esetében a napjainkban érvényes közigazgatási beosztást vettem alapul (l. Bóday 2018), s ezekre mint önálló egységekre tekintettem. A kutatópont-hálózat településein három megye osztozik. A települések többsége – s egyben Kemenesalja legnagyobb része – Vas megyében található (1., 6–9., 12–24., 27–32.); egy részük Veszprém megyéhez tartozik –Kemenesalja északkeleti csücske is – (2., 3., 5., 10., 11., 25., 26., 33.); továbbá egy település Győr-Moson-Sopron megye területén található (4.) (l. Bóday 2018).

⁵ A Kemenesalja, valamint annak – keleti és déli – vidékén fekvő települések körének meghatározása során dolgozatomban nem a földrajzi kataszterek kategorizálását (l. Dövényi 2010), hanem a kulturális-néprajzi szempontok szerinti besorolást veszi alapul. Döntésemet az indokolja, hogy a táj és nép egysége így él a helyi közösségek kollektív tudatában.

⁶ A tárgyalt népterületek között a dombvonulat területét azért nem említi dolgozatomban, mert a települései a dombok ártérszéli részén a Kemenesalján fekszenek (vö. NéprLex. 3: 132).

⁷ A földrajzi és néprajzi szempontok figyelembevételével és településeket tekintve dolgozatomban kemenesaljaiaknak, s vonja be azokat vizsgálatának körébe.

3. ábra: A Kemencsalja és vidéke kutatópontjainak tagolódása a néprajzi régiók szerint
(© Ferenczi Gábor 2020)

Három szomszédos tájegységet érintve 11 kutatóponttal (3–4., 10–11., 25–27., 29–30., 33.) négy irányba (I–IV) lép túl a kutatópont-hálózat a kutatás központi területén: három ponton keletre, s egy ponton délre.⁸

⁸ Mint említettem, nyelvjárástani okoktól vezetve, melyeket l. később.

Átlépve a Marcalt, területemet északkeleti irányban a Sokoróalja irányába (I.) bővíttem (l. NéprLex. 4: 464–465). Két kutatópontom található e tájegységen (3–4). A gyűjtőterület keleti–délkeleti szomszédságában egy másik tájegység, a Bakonyalja található (vö. NéprLex. 1: 192–193). A Kemenesalja keleti felének középvonalánál kilépve (II.), ide tartozik a kutatópont-hálózatom két települése (10–11.). E vonulattól délre, de még mindig a Bakonyalja mint tájegység területén mozogva az e nagyobb táji egységhez tartozó kistájnak, a Somló vidékének irányába (l. NéprLex. 1: 192–193) is bővíttem kutatóterületemet (III.); mégpedig három településsel (25., 26., 33.). A kutatás magterületének déli–dél-nyugati irányú megnövelésével (IV.) a Vasi-Hegyháthoz (l. NéprLex. 2: 516–517) tartozó települések közül is felvettem négyet (21., 27., 29., 30.).

A Kemenesalján, illetőleg annak külső vidékén jelentkező nyelvföldrajzi változatosság feltárása indokolja, miért szükséges több tájegység területére is kiterjeszteni a kutatást. Nyelvföldrajzi vizsgálatom nem felelne meg e célnak, ha csak a kemenesaljai településeket szerepeltetném a kutatópontok között. A kulturális-néprajzi értelemben vett kemenesaljai településeken túl fel kellett vennem tehát olyan településeket is, melyek határosak e területtel, ugyanis csak így kaphatunk képet arról, meddig terjednek a Kemenesaljára jellemző nyelvi sajátosságok, továbbá mi jellemző az ún. átmeneti területekre (ugyanezen kiindulópont alapjául l. többek között Végh 1959: 43; Rónai 1993: 14; Sajtos 2004: 12).

A kutatóterület központi részét, a Kemenesalja nyugati, illetve északi határát a Rába folyó vonala egyértelműen kijelöli. Ez a földrajzi-néprajzi szempont. Persze e természetes határvonal önmagában még nem biztosítja a kistérség nyelvjárási különállóságát, elhatárolódását. Ha a központi területtől nyugatra és északra lépnék ki, egyazon nyelvjárási régió, a nyugat-dunántúli régió területén mozognánk továbbra is (Juhász 2003: 264–265). S feltehetőleg a mikrokatatás felszínre hozna olyan nyelvjárási jelenségeket, melyek segítségével ezen irányba is pontosabb képet kaphatnánk a terület nyelvjárási tagoltságáról; mégis mindent latba vetve sokkal fontosabb teendőnek tűnt elsőre, hogy a Kemenesalja keleti és déli részén vegyek fel olyan településeket, melyek más tájegységekhez tartoz-

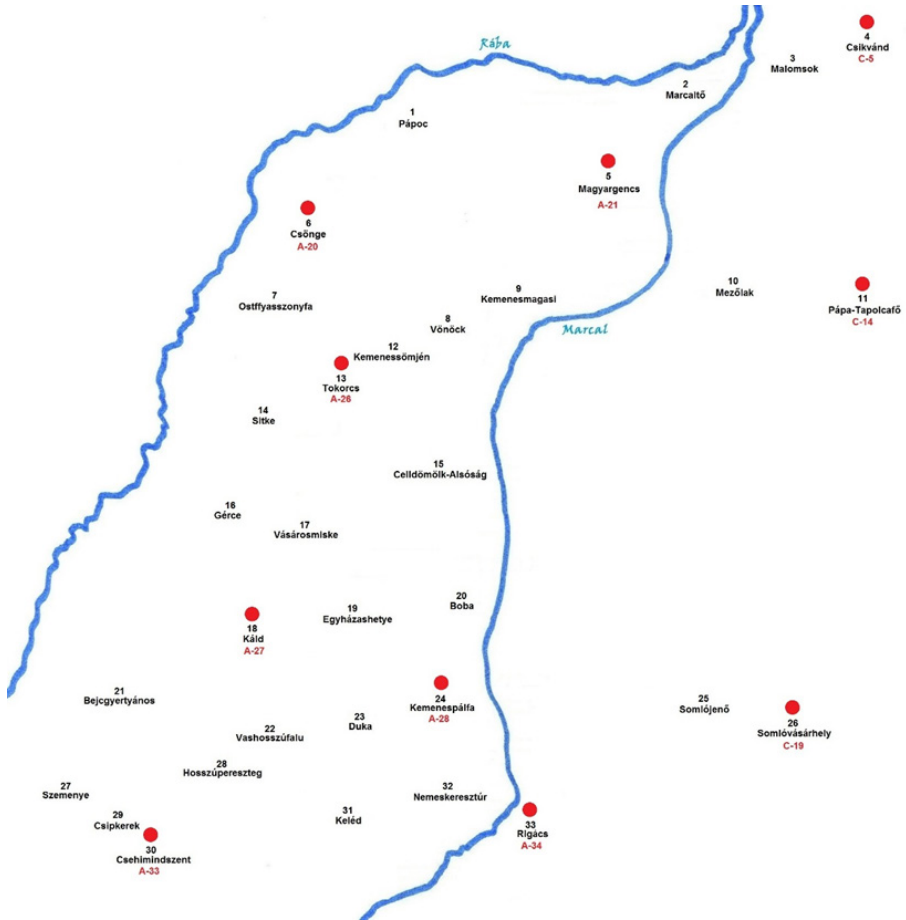
nak, vagy átmeneti területeken található, mert az eltérő nyelvjárási régiók érintése miatt nagyobb nyelvi változatgazdagság ígérkezik (Juhász 2003: 264–265); s az e határrészekben kirajzolódó izoglosszák segítségével tudjak pontosabb képet kapni a Kemenesalja nyelvjárási határaitól. (A nyelvjárástani szempontokat külön részben ismertetem.) A vállalhatóság kérdése sem utolsó rangú szempont: a kutatás egészét egymagam végzem, s erőtartalékaimat úgy kell beosztanom, hogy vállalkozásomat észszerű kereteken belül sikerre is vihessem.

A 33 települést magába foglaló kutatópont-hálózat nem teljes sűrűségű: kutatópontként hozzávetőlegesen minden második-harmadik falut jelöltem ki. E falvak a gyűjtőterület északnyugati részén egymástól távolabbra esnek, légvonalban hozzávetőlegesen 5–6 kilométerre; a terület többi részén – főleg annak középső és déli részén – viszonylag közelebb található: légvonalban átlagosan 3–5 kilométerre. – E néhány kilométeres távok nyilván nem nevezhetők számottevőnek. Ennek eredményeképpen a falvak lakói évszázados kapcsolatban állhattak s állnak egymással: vásárokon s egyéb közösségi összejöveteleken találkoztak, rokoni-ismerősi körük pedig átterjedhetett egyik településről a másikra. S e tény nyilván a nyelvhasználatukra is hatott: elősegíthette a nyelvi egységesülést (a hasonló következtetés alapjául l. Végh 1959: 47).

A vizsgált területen található 10 olyan kutatópont, amely korábban a MNyA. kutatópont-hálózatában is szerepelt (l. 4. ábra).⁹ Ezek a következők: 6. Csönge (A-20), 5. Magyargencs (A-21), 13. Tokorcs (A-26), 18. Káld (A-27), 24. Kemenespálfa (A-28), 30. Csehimindszent (A-33), 33. Rigács (A-34), 4. Csikvánd (C-5), 11. Pápa-Tapolcafő (C-14) és 26. Somlóvásárhely (C-19). Ezek közül 5 (Csönge, Magyargencs, Tokorcs, Káld és Kemenespálfa) a Kemenesalján található; a másik öt pedig a Kemenesalja keleti és déli szomszédsága területén. Az egész területre nézve a 2018–2020-as kutatópont-hálózat kiépítése (10 helyett 33 kutatópont

⁹ Az MNyA. második kérdőívét már csak az alábbi hét kutatópontokon kérdezték ki: Csöngén, Magyargencsen, Káldon, illetve Rigácson, Csikvándon, Pápa-Tapolcafőn és Somlóvásárhelyen (az MNyA. kutatópontjairól l. Balogh 1975, 302–304.).

vizsgálata) több mint háromszorosára; szűkebb értelemben, a Kemenesaljára vonatkozólag (5 helyett 22 kutatópont bevonása) több mint négyszeresére növelte a hálózat sűrűségét.

4. ábra: A Kemenesalja és vidéke kutatópont-hálózata és az MNyA. kutatópontjai (© Ferenczi Gábor 2020)

5. A kutatóterület nyelvjárásában mutatkozó különbségek

Alább a Kemenesalja területe s vidéke alapnyelvjárási sokszínűségét meghatározó hang- és alaktani jelenségeit, az ún. ütközőzóna-jelenségeit

geket veszem sorra tüzetesen. Ez adja kutatásom magját. Hozzáteendő: a nyelvjárás csoportokról szóló valamelyest általános érvényű leírásokkal dolgoztam, így értelemszerűen a bennük szereplő valamennyi eltérést sorra vettem, függetlenül attól, hogy az adott nyelvjárási jegybeli különbség az előfeltevések alapján jelentkezhete-e a megadott nyelvjárási csoportoknak a kutatóterületem szempontjából kiharított részén vagy nem. A magyar nyelvjárások leírásának s osztályozásának gyakorlatából kitűnik, legmegfelelőbbben a hangtani sajátosságok különbözősége adja a nyelvjárások területi alapon való elkülönítésének vázát (vö. Deme 1953: 15–16; Imre 1971: 36), ezért különösen is fontos, hogy a fonémavariációk leírására nagy hangsúly kerüljön (vö. Kiss 1990: 19). Az is nyilvánvalóan körvonalazódik, hogy általánosságban véve az alaktanban kisebb mértékű eltérések tapasztalhatók a köznyelv és a nyelvjárás(ok) vonatkozásában, mint hangtani szempontból (vö. Szabó 1976: 108; valamennyi hang- és alaktani sajátosság bemutatására l. Imre 1971: 334–338; Juhász 2003: 267–274).

Az említett három nyelvjárás csoport között fonémaállomány tekintetében eltérés tapasztalható, de ezek variációi mai állapotának pontos leírására csak a teljes kutatás lezárultakor kerülhet sor. Az északnyugat-dunántúli nyelvjárás csoport fonémarendszere 8 : 7-es, zárt *ĕ-ző*. Az észak-dunántúli 8 : 9-es: tehát zárt *ĕ-ző*, továbbá megvannak a polifonémikus értékű *ā, ē* hosszú magánhangzók. A zalai nyelvjárás csoport fonémarendszere 8 : 4-es, zárt *ĕ-ző*, s az *ú, ű, í* fonémák más köznyelvi magánhangzó helyén sem fordulnak elő, még polifonémikus értékben sem (l. Imre 1971: 334–338; továbbá Juhász 2003: 267–274).

Kutatásaim során az alábbi hangtani – illetve morfofonetikai –, morfológiai, továbbá lexikai eltéréseket találtam a szakirodalom alapján, tehát ezeknek a gyűjtőterületen való területi elterjedtségéről, mai állapotról igyekszem pontosabb képet kapni (Imre 1971: 334–338; továbbá Juhász 2003: 267–274 alapján). – 1. A köznyelvi *ó, ő* helyén az északnyugat-dunántúli és az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban elsősorban a *v*-tövű morfémákban, valamint pótlónyúlás eredményeképpen *ú, ű* fordul elő, a zalaiban ugyanezen fonémák *uo, üö* típusú nyitódó difton-

gusokban realizálódnak. – 2. A köznyelvi *é* helyén az északnyugat-dunántúli és az észak-dunántúli nyelvjárási csoport erősen *í-ző* lévén, *í* áll, de különösen a nyugati sávon a rövid *i* sem ritka, elsősorban hangsúlytalan helyzetben. Ezzel szemben a zalaiban *í-zés* egyáltalán nincs, a köznyelvi *é* helyén jelentkező *i* is viszonylag ritkán fordul elő. – 3. Mindhárom nyelvjárási csoportban megfigyelhető a köznyelvi *l* előtti *ě* helyén az asszociatív *ő-zés*, de egymástól eltérő, továbbfejlődött diftongusos (északnyugat-dunántúli és zalai csoport), illetve monoftongusos (észak-dunántúli csoport) formában. – 4. Az északnyugat-dunántúli és a zalai csoport nyelvjárásában erőteljes *l*-ezés figyelhető meg, viszont ez csak közepes erősséggel jelentkezik az észak-dunántúliban: míg az elsőként említett csoportokban az *l + j* hangkapcsolat *ll*-ben realizálódik, az utóbbiban, a harmadikban *jj*-ben. – 5. A szótagzáró *-l* a szó belsejében és a szóvégeken eltérő módon realizálódik: az északnyugat-dunántúli és az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban e fonémának pótlónyúlással való kiesése gyakori. A zalai nyelvjárás csoportban az tapasztalható, hogy általában pótlónyúlás bekövetkezte nélkül esik ki az *-l* fonéma. Több fonotaktikai helyzetet is vizsgálok e jelenségkomplexum feltárására: a köznyelvi *-al/-el*, *-ar(r)/-er(r)*, továbbá az *-ul*, továbbá az *-ül*, *-il* hangkapcsolatokbeli realizációkat, hogy pontosabb képet kapjunk róla. – 6. Az *ó*, *ő* és *é* fonéma az északnyugat-dunántúli és a zalai nyelvjárás csoportban nyitódó diftongusban realizálódik, az észak-dunántúliban pedig monoftongusban. E monoftongusok lehetnek nyíltabb realizációjúak, különösen az *é* fonéma esetén. – 7. A köznyelvi *á* zártabb realizációja jellemző az északnyugat-dunántúli és a zalai nyelvjárástípusra, s alapvetően az észak-dunántúllira is, de annak északi felében, Csikvánd környékén ez egyre ritkább. – 8. A köznyelvi *e* nyíltabb realizációja jellemzi az északnyugat-dunántúli és a zalai nyelvjárástípust is, továbbá alapvetően az észak-dunántúlit is, de annak északi felében, Csikvánd környékén ez a jelenség is egyre ritkább. – 9. Általános tendencia, hogy a köznyelvi *ny* helyén szóvégeken nyelvjárási *n* áll, és pedig az északnyugat-dunántúli és a zalai nyelvjárás csoportban, viszont az észak-dunántúliban e jelenség ritka. – 10. Az *l*, *r* és *j* fonémák nyújtó hatása

lényegében nem jelentkezik az északnyugat-dunántúli és a zalai nyelvjárás csoportban. Az észak-dunántúliban is viszonylag gyenge e jelenség hatóereje, de legalább a félhosszú változat szinte minden ponton el nem hanyagolható mértékben jelentkezik. – 11. A köznyelvi *v* fonémának a hasonulás szempontjából való kettős viselkedésére (hasonító hatására és hasonulására) nézve is megosztlás tapasztalható a gyűjtőterületemen. E jelenség erősen jellemző az északnyugat-dunántúli és a zalai nyelvjárás csoportra, de az észak-dunántúli csoportra egyáltalán nem jellemző. – 12. Az *-l* igeképző előtti magánhangzó realizációja is megosztlást mutat: az északnyugat-dunántúli nyelvjárás csoportban középzárt magánhangzó nem állhat (*o, ě, ō*), helyettük *u, ü* található. Ugyanez megfigyelhető az észak-dunántúliban is, nem ritkán pótlónyúlásos megoldással, de e területen nem ritka a középzárt megoldás sem. A zalaiban e magánhangzó lehet középzárt, de az eredetibb *ě* labializálódott. Gyakori azonban a magánhangzó diftongusos realizációja. – 13. Az *-l* igeképző abszolút szóvégen az északnyugat-dunántúli nyelvjárás csoportban általában, a zalai nyelvjárás csoportban mindig megmarad. Az észak-dunántúliban e fonotaktikai helyzetben elmaradhat. Összefügg ezzel: ezen igeképző szóvégi nyúlása a vizsgált három nyelvjárás csoport közül az észak-dunántúliban fordul elő; ott nem ritka ez a jelenség. – 14. A köznyelvi *-ít* képzős igék felszólító módjában a *t + j* találkozása az északnyugat-dunántúli és az észak-dunántúli nyelvjárás csoporttal szemben a zalaiban *ss*-ben realizálódik.

15. Három igei személyragot vettem fel a morfológiai eltérések ezen irányú területi különbözőségének vizsgálatába.¹⁰ Az első: a tárgyas ragozású, kijelentő módú, múlt idejű, egyes szám 3. személyű igei személyrag, mely köznyelvi formájával megegyező módon az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban is kétalakú, az északnyugat-dunántúliban és a za-

¹⁰ Nyilván ez esetben a teljes körű reprezentációra nem törekedhettem, s az úgymond „alapanyagot” szolgáltató MNyA. adta lehetőségek is végesek, alkalmasint – s ez érvényes több morfológiai természetű kérdésre is – a teljes nyelvjárási toldalékpáradigma bemutatására saját példákat kellett beiktatnom – erre a kérdőív bemutatásakor még kitérek.

laiban háromalakú. – 16. A második: a tárgyas ragozású, felszólító módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű igei személyrag, az előző esettel megegyező módon viselkedik. Miként a köznyelvben, az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban is kétalakú, azonban az északnyugat-dunántúliiban és a zalaiban háromalakú. – 17. A harmadik: az alanyi ragozású, feltételes módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű igei személyrag, melyre – hasonlóan az előzőkhöz – ugyanez áll, tehát köznyelvi formája szerint a köznyelvben kétalakú, úgy az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban is kétalakú, azonban az északnyugat-dunántúliiban és a zalaiban háromalakú. – 18. A köznyelvi *-va/-ve* igenévképző a vizsgált nyelvjárás csoportok közül csak az észak-dunántúliiban kétalakú, vagyis megegyező a köznyelvvel, az északnyugat-dunántúliiban és a zalaiban háromalakúként realizálódik. – 19. Három birtokos személyjelet is felvettem a vizsgálat körébe.¹¹ Az első: a köznyelvi egyes szám 3. személyű birtokos személyjel (egy birtok esetén), mely a köznyelvben kétalakú, az észak-dunántúliiban két alakban, az északnyugat-dunántúliiban háromban, s a zalaiban négy alakban realizálódik. – 20. A második: a köznyelvi *-unk/-ünk* többes szám első személyű birtokos személyjel (egy birtok esetén) az északnyugat-dunántúli és az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban a köznyelvvel megegyező módon realizálódik, azonban a zalaiban nem: ott helyette *-ank/-enk* áll. – 21. A harmadik: a köznyelvi többes számú, harmadik személyű birtokos személyjel (egy birtok esetén) az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban a köznyelvvel megegyező módon két alakban realizálódik, ellenben az északnyugat-dunántúliiban és a zalaiban tapasztalhatókkal: ott a háromalakú realizáció figyelhető meg. – 22. A köznyelvi *-ból/-ből* határozóragnak a vizsgált nyelvjárás csoportokban való realizációjában is eltérések, s egyben átfedések is tapasztalhatók. Az északnyugat-dunántúliiban megfigyelhető a *-bu/-bü* realizáció, a keleti részeken (tehát a Kemenesalján) a *-bul/-bül* megoldás is. Az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban noha ez

¹¹ L. az előző lábjegyzetet.

utóbbi, a *-bul/-bül* is jelentkezik, a rag tipikus változata a *-bú/-bű*. A zalaiban pedig következetesen a *-bu/-bü* változat él. – 23. A köznyelvi *-hoz/-hez/ -höz* határozórag az északnyugat-dunántúli nyelvjárás csoportban három alakban, nyelvjárási *-ho/ -he/ -hő* változatban realizálódik, az észak-dunántúliban már csak kétalakú osztatúság figyelhető meg: *-hó/ -hő*, s a zalaiban pedig egyalakú e rag; minden esetben illeszkedés nélküli *-ho* jellemző. – 24. A köznyelvi *-val/-vel* határozórag kétalakúsága csak az északnyugat-dunántúli és az észak-dunántúli nyelvjárás csoportban van meg, a zalaiban egyalakú *-ve* formában realizálódik. – 25. A köznyelvi *-nál/-nél* határozórag a vizsgált nyelvjárás csoportok közül csak az észak-dunántúliban mutat kétalakúságot, az északnyugat-dunántúliban és a zalaiban egyalakú, illeszkedés nélküli *nál*-ozás figyelhető meg. – 26. A névszók tőalakotani oppozíciói nyelvjárás csoportonkénti különbözőségének sora szinte kimeríthetetlen. Ezek köréből is válogattam be a vizsgálatom körébe néhányat.¹² Két pár példát az egyalakú névszók köréből választottam, két másik párt pedig a csupán *v-s* tövűek köréből.¹³

27. Végül: Tény, hogy az egész magyar nyelvterületet felölelő szókészleti anyag szóföldrajzi szempontú felhasználása eléggé összetett lenne, s feltehetőleg nem kecsegtetne egyértelmű eredménnyel a gyűjtőterületekre eső kisebb nyelvjárási határok pontosítása terén. Mégis fontosnak tartottam olyan lexémák felvételét is, melyek a kutatóterületemen alaki változatosságot mutatnak, hiszen önmagában ezek is tovább színesítik a Kemenesalja táji tagoltságáról kapott képet, továbbá a kistérségek nyelvjárás csoportjainak belső tagolása megállapításakor vannak olyan tájszócsoporthoz, melyeknek a gócai és előfordulásai egy-egy kisebb nyelvjárási egységben mutathatók ki, s e tájszók határai egybevághatnak a hang- és alaktani határokkal (Király 1988: 556–557; Sándor 2004: 34.). Azonban hangsúlyozom, hogy a Kemenesalja és határvidékén

¹² Igyekeztem odafigyelni arra, hogy olyanokat válasszak, melyek szerepelnek a MNyA. anyagában. Az esetek többségében ezen elvárásomat sikerült tartanom.

¹³ Az ide vonatkozó címszavakat a kérdőív tárgyalásakor fogom előtárni.

meglévő nyelvjáráscsoportok területi tagolódásának megállapításakor, követve az elődök által járt utat, elsősorban a hangtani sajátosságokat veszem figyelembe, s csak ezt követően veszem tekintetbe az alaktani s a szóföldrajzi jelenségeket (vö. Sándor 2004: 34).¹⁴

6. Az anyaggyűjtés

6.1. Végh József (1959: 49) állítása szerint: „[egy] nyelvatlasz megbízhatósága és használhatósága főleg három tényezőtől függ: a kérdőív összeállításától, a jó gyűjtő módszertől és az anyag megfelelő közlésétől. A három tényező közül az első kettőnek a jó átgondolása a legfontosabb.” Ennek jegyében igyekeztem kérdőíveimet a legnagyobb gondossággal összeállítani, hiszen egyedüli gyűjtőként 33 kutatópont felgyűjtését tervbe véve világos volt már a kutatás megtervezésekor, hogy ha kisebb módosításokra szükség lesz is, az egész kutatás újragondolására, s a terepmunkának az elejétől való újrakezdésére nem lesz – nem is lehet – módom. A terepre való kiszállás megkezdése előtt két, sajátos funkcióval bíró kérdőívet állítottam össze: egy rövidebb szociolingvisztikait, mellyel az adatközlők nyelvjárási tudatát és attitűdjét vizsgáltam; s egy dialektológiai, mely pedig az előző részben már tárgyalt ütközőzóna-jelenségek alaposabb feltérképezését segítette.

Mindegyik megszerkesztésénél korábbi atlaszkutatási tapasztalatokra építettem: a szociolingvisztikai kérdőívnel a MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportja által az *Új magyar nyelvjárási atlasz* (ÚMNyA.) kutatásához összeállított 2. számú kérdőívet,¹⁵ mégpedig – témámba vágóan – annak, az adatközlők nyelvjárási tudatát és attitűdjét vizsgáló kérdéseit hívtam segítségül, s használtam fel közülük tízet. Ezek közül az első hat a nyelvjárási tudatot vizsgálja, majd a másik négy a nyelvjárási attitűdöt (l. 1. melléklet: Szociolingvisztikai kérdőív,

¹⁴ L. az előző lábjegyzetben foglaltakat!

¹⁵ Elérhető az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportja honlapján: http://umnya.elte.hu/letoltheto_umnya.php

75–84. számú kérdés). Időszerűnek találtam kutatásomat ilyen irányba bővíteni, egyrészt mert ez az ÚMNYA. újítása a MNYA. kutatásaihoz képest, másrészt pedig, ahogyan Kiss Jenő (2003b: 215) fogalmaz: „arra vonatkozóan, hogy [a nyelvjárási beszélők számára] mennyire tudatosak a saját nyelvjárásuk jellemzői, egyelőre kevés vizsgálati adat áll rendelkezésünkre.”

A 74 kérdésből álló dialektológiai kérdőívem összeállításához (l. 2. melléklet: Dialektológiai kérdőív, 1–74. számú kérdés) túlnyomó többségében a MNYA. kérdőszóinak bizonyos körét használtam fel. – E tény a nyelvjárási jelenségek mind pontosabb körvonalazódása mellett előnyös abból a szempontból is, hogy lehetővé teszi a követéses vizsgálatot, mely – mint említettem – kutatásom másik fontos célja. A kérdések – követve a MNYA. gyakorlatát (vö. Deme 1975: 67, 78) – hangtani, alaktani és szóföldrajzi jellegűek, s ennek körét, s arányait nagyvonalakban nyilván az atlasz típusa határozza meg. Bárczi szerint: „fel kell vennünk egy sereg szót azért, mert azok fontos hangtani jelenségek hordozói, de fel kell vennünk megfelelő számú ragozott alakot is, hogy az alaktani elemek földrajzi megoszlása is figyelhető legyen. Nem kevésbé fontos a szóelaterjedés szempontja sem, de itt természetesen teljességről, az egész magyar szókincs megvizsgálásáról szó sem lehet, hanem szükségszerűen csak korlátozott számú és érdekes példákra szorítkozhatunk” (Bárczi 1944: 19). A kérdőív által vizsgálandó jelenségek körének meghatározásakor legfontosabb szem előtt tartani azt, hogy a válogatott anyag reprezentatív legyen, vagyis „a nyelvi rendszernek minden lényegesebb vonása tükröződjék. A teljességre törekvés kielégíthetetlen igényét a vizsgálandó jelenségek s az azokra adott példák jó megválasztásának megvalósítható törekvésével kell helyettesítenünk” (Deme 1955: 50; 1975: 73). Márton Gyula véleménye szerint a táji atlasz anyagát úgy kell összeállítani, hogy lehetővé váljék a fontosabb hangtani, alaktani és szóföldrajzi jelenségek határának megvonása (Márton 1975: 15).

A vizsgált jelenségekhez rendeltem hozzá a megfelelő kérdőszót a MNyA. anyagából, s ez tette ki a kérdőívemnek majdnem egészét.¹⁶ Azért nem a teljeset, mert néhány kérdőszót és hozzá a kérdést magamnak kellett kitalálnom, éspedig ezt is csak azért, mert az adott alaktani sajátosságnak vizsgálatára nem találtam kérdőanyagot a MNyA-ban. Itt igyekeztem a hiányzó ragozási paradigmamelem példaszavát úgy megválasztani, s kérdőmondatát úgy megalkotni, hogy a keresett ragozási paradigmamelem illeszkedjék a kérdéssor tematikájába, egyszersmind értelemszerűen formailag az adott paradigmát megfelelő módon bővítsé. Az MNyA. elképzeléseit követtem, s az általam vizsgált jelenségekre a MNyA. azonos – nyelvtani, illetve szóföldrajzi – céllal felvett címszói közül válogattam.

Címszavaim a kialakult gyakorlatot követve egy-egy szóra kérdeznek (vö. Végh 1959: 55). Az egyes nyelvjárási jelenségeket az alábbi – ábécérendbe szedett – példaszavakon vizsgálom. A zárójelben található sorszámok közül az első az adott példaszónak a saját kérdőívemben elfoglalt helyét mutatja, a második pedig – értelemszerűen – az MNyA-beli helyét, ahogy azt jelöltem is. *Ablaka* (14; MNyA. 1106.); *alsó* (56; MNyA. 700.); *arra* (50; MNyA. 746.); *asztal* (1; MNyA. 1071.); *asztalhoz* (3; MNyA. 1075.); *asztalnál* (2; MNyA. 1073.); *asztalon* (4; MNyA. 1076.); *befőtt* (8; MNyA. 404.); *belül* (55; MNyA. 739.); *bodobács* (32; MNyA. 648.); *bőre* (42; MNyA. 1149.); *cseresznye* (18; MNyA. 95.); *dadog* (45; MNyA. 553.); *disznójuk* (28; MNyA. 988.); *egye*^{*17} (11; MNyA. n. a.); *éjféلكor* (72; MNyA. 1132.); *ellenzős sapka* (54; MNyA. 458.); *énekel* (47; MNyA. 879.); *enne*^{*} (10; MNyA. n. a.); *eszel* (9; MNyA. 801.); *felső* (57; MNyA. 701.); *felvette* (65; MNyA. 900.); *Ferencnél* (69; MNyA. 1126.); *füle*

¹⁶ A magyar nyelvtalasz munkaközösségének a táji atlaszokkal kapcsolatosan megfogalmazott abbéli ajánlását, hogy az 150–160 kérdést tartalmazzon, s ennek hozzávetőlegesen kétharmada legyen az MNyA-ból vett törzsanyag (vö. Végh 1959: 52), a kutatásom sajátos céljától vezetve részint elvettem, s az úgynevezett törzsanyagra építettem kutatásomat mintegy 74 nyelvtani, illetőleg szóföldrajzi kérdéssel.

¹⁷ Csillaggal jelöltem azokat a példaszókat, melyek az MNyA-ban nem szerepelnek. Ezek mindegyike – összesen három – elsőrendűen alaktani sajátosságot demonstrál.

(40.; MNyA. 1148.); *hallja* (41.; MNyA. 908.); *hamuval* (13.; MNyA. 1130.); *házból* (16.; MNyA. 1102.); *húsvét* (48.; MNyA. 1090.); *jönne* (60.; MNyA. 785.); *kapál* (23.; MNyA. 881.); *katicabogár* (33.; MNyA. 649.); *kertből* (20.; MNyA. 1109.); *kertjük* (22.; MNyA. 1114.); *kertünk* (21.; MNyA. 1112.); *kés* (7.; MNyA. 257.); *keze* (38.; MNyA. 506.); *kezébe* (39.; MNyA. 1045.); *kiderül* (73.; MNyA. 610.); *kő* (25.; MNyA. 968.); *kötény* (12.; MNyA. 444.); *kötve* (67.; MNyA. 923.); *kővel* (26.; MNyA. 970.); *köves* (27.; MNyA. 971.); *külső* (15.; MNyA. 702.); *ló* (52.; MNyA. 961.); *lova* (53.; MNyA. 963.); *madarunk* (36.; MNyA. 1033.); *megfogta* (37.; MNyA. 901.); *megjavult* (64.; MNyA. 898.); *merre* (51.; MNyA. 747.); *mondja* (68.; MNyA. 856.); *nagyfejsze* (24.; MNyA. 265.); *palozsna* (31.; MNyA. 586.); *parancsol* (70.; MNyA. 876.); *reggel* (71.; MNyA. 1064.); *repül* (35.; MNyA. 877.); *rína* (63.; MNyA. 828.); *szalma* (29.; MNyA. 188.); *szarka* (34.; MNyA. 626.); *székhez* (5.; MNyA. 1104.); *szilva* (19.; MNyA. 97.); *szívük* (43.; MNyA. 1139.); *szó* (46.; MNyA. 966.); *tanítsa* (61.; MNyA. 862.); *tányér* (6.; MNyA. 250.); *tejút* (74.; MNyA. 613.); *tetves* (44.; MNyA. 980.); *törje* (30.; MNyA. 907.); *tűzhez* (66.; MNyA. 1050.); *ütötte* (59.; MNyA. 899.); *vér* (58.; MNyA. 954.); *verve** (62.; MNyA. n. a.); *vőlegény* (49.; MNyA. 470.) és *zárva* (17.; MNyA. 920.).

Csupán három morfológiai jelenség bemutatására nem találtam példaszót. Az egyik: az egyes szám harmadik személyű igei személyrag a gyűjtőterületem egyes részeinek nyelvjárásában¹⁸ tárgyas ragozás, felszólító mód és jelen idő esetén háromféle alakban realizálódik: *-a*, *-ë* és *-ö* (pl. *mondja ~ ëgyë ~ törgyö* 'törje'). Ezek közül az illabiálisra nem volt példaszó. A másik: az egyes szám harmadik személyű igei személyrag a gyűjtőterületem bizonyos pontjainak nyelvjárásában¹⁹ alanyi ragozás és feltételes mód esetén, jelen időben az előzőhöz hasonlóan szintén háromféle alakban realizálódik: *-a*, *-ë* és *-ö* (pl. *rína ~ ënnë ~ gyünnö* 'jönne'). Ezek közül is az illabiálisra nem volt példaszó. S a harmadik: a *-va/-ve* igenévképző nyelvjárási realizációja vizsgálatának esetében is hasonló volt a helyzet. A gyűjtőterületem egyes részein az említett ige-

¹⁸ L. az előző fejezetben!

¹⁹ L. az előző fejezetben!

névképző háromalakúsága figyelhető meg: *-va*, *-vë* és *-vö* (*zárva* ~ *vervë* ~ *ködvö* 'kötve'). Az eddigiekhez hasonlóan itt is az illabiálisra kellett példaszót keresnem (az e bekezdésben említett jelenségek bemutatását l. az előző részben, továbbá vö. Imre 1971: 334–338; illetve Juhász 2003: 267–274).

Az általam esetlegesebb előfordulásúnak ítélt nyelvjárási jegyekre általában két-két példaszót is felvettem, a többi jelenség esetében megelégedtem eggyel-eggyel. Ennek két gyakorlati oka van: a felvételen szereplő adat visszahallgatható bármikor, tehát biztosítva van az állandóság abban az értelemben, hogy a kutató mindig bele tud helyezkedni abba a helyzetbe, amikor szemtől szembe hallja az adatközlőnek a kérdésre adott választát. A másik: egy-egy kikérdezés – saját tapasztalataim alapján – nem nyúlhat túl hosszúra, így viszonylag gyorsan, egy-másfél óra alatt kell hozzájutnom relatíve nagy mennyiségű és változatos anyaghoz.²⁰ – Összetett kérdés annak eldöntése, hány példaszó mutatson be egy-egy jelenséget (ennek problematikus voltáról bővebben l. Végh 1959: 51).

A címszavakat noha egy-egy jelenség vizsgálata miatt vettem fel a listába, e kategorizálás nem jelenti, hogy egy-egy jelenség – természetesen a példaszóban fellelhető hang- és alaktani sajátosságok keretein belül – a többi példaszón ne lenne vizsgálható, sőt vizsgálandó a jövőben.²¹ Az MNyA. nem túlságosan gazdag, de viszonylag változatos példaszóanyagot kínált az egyes hang- és alaktani jelenségek vizsgálatára (vö. Deme 1975: 73). A felvonultatott ütközőzőna-jelenségek vizsgálatához átlagosan két-három példaszó közül tudtam választani az MNyA-ból az esetek többségében. – Itt térek ki arra is, amire már a kutatás célja kapcsán utalást tettem: nem vettem fel olyan jelenségekre példaszót, melyek a területemen nem mutatnak megoszlást, de jól példázza

²⁰ Ennek tényére korábban már kitértem: a terepen beigazolódott.

²¹ Sőt, ez a záloga annak, hogy egyes jelenségekről a szólapokon kívül jelenségtérképek is készüljenek (vö. Deme 1956: 46–74), de ennek részletezése az anyagfeldolgozás, s nem a kérdőívkészítés elvi kérdéskörébe tartozik.

e probléma áthidalhatóságát, s egy példaszó több szempontú figyelembevételének lehetőségét az imént említett, az MNyA-ból hiányzó példaszó helyett megalkotottak mindegyike (sőt, az MNyA-ban meglévők is). A zárt *ĕ*-zés mindhárom érintett nyelvjárás csoportban meglévő jelenség (vö. Imre 1971: 334–338; továbbá Juhász 2003: 267–274), s noha külön erre nem vettem fel példaszót, mégis „kapott” egyet, s vizsgálhatóvá vált, noha ez nem volt elsőrendű cél.

A dialektológiai kérdőívbe összesen 74 példaszót vettem fel, ezekből 71 az MNyA-ból való. A címszavak túlnyomó többségét, megközelítőleg 90 %-át nyelvtani céllal válogattam be, mintegy 67 példaszó tartozik ide. Ezek közül 26 példaszó elsődlegesen hangtani, illetve morfofonetikai jellemzőket vizsgál, s mintegy 41 elsődlegesen alaktani jegyeket. Alapvetően szóföldrajzi tanulságok felkutatására 7 példaszót vettem fel az MNyA. anyagából. A beválogatandó lexikai tételek minőségére nézve támpontként kínálkozik, hogy „csak azon növény- és állatneveket, továbbá olyan tárgyak neveit [érdemes felvenni egy táji atlasz anyagába], amelyek egy szűkebb területen belül is változatokban gazdagok” (Végh 1959: 56). A mennyiségről: ha fontolóra veszem, hogy áttekintvén az MNyA. lexikai természetű térképlapjait, a kutatóterületemre nézve szóföldrajzi változatosságot megfigyeléseim szerint hozzávetőlegesen 50 lexéma hordoz, megállapítható, hogy a törzsanyag e részlegének több mint 10 százaléka – hét példaszó – bekerült a kérdőívembe.

A kérdőív felépítésénél ún. „gyűjtéslelektani” szempontokat is figyelembe vettem. A példaszók jelentésük szerint nagy utat járnak be, ezért ezeket tárgyi (fogalmi) sorrendbe kellett rendezni (hasonló elvke-re építve l. Deme 1975: 78–79). Gondolatmenetem a gyűjtés teréből indult ki. Abban ugyanis bíztam, hogy ha itt-ott szegényes körülmények fogadnak is, egy asztal és két szék a rendelkezésre fog állni.²² Ezért az első kérdés az *asztalra* irányult. Innen kiindulva nyitottuk ki a fogalmilag a világot a kérdések sorával. Ennek megfelelően a hang- alak

²² Az esetek többségében eddig ez beigazolódott.

és szótani fõszempontú tételeket nem választottam külön egymástól, a kérdõív gondolatmenetébe beillesztettem õket; jõllehet ez sem idegen az MNyA. gyakorlatától (vö. Deme–Imre 1975b: 234–237). Az alábbi témákat érintettem a kérdések által: étkezés, ház és környéke, állatok, ember és cselekvés, család és emberi viszonyok, természeti jelenségek (az MNyA-kötetek kérdéseinek tematikájáról bővebben l. Deme–Imre 1975b: 237). Igyekeztem arra is figyelni a kérdések összeállításánál, hogy valamelyest a következõ kérdés kapcsolódjon az azt megelőzõhöz, s ne legyenek éles fogalmi váltások. Ahol a természetes átmenet megteremtése nehezebb volt, ott átvezetõ szövegekkel oldottam fel a nehézségeket, s itt-ott finomítottam rajta menet közben (l. erre a dialektológiai kérdõívem egyes kérdéseit az 2. mellékletben; továbbá vö. Lõrincze 1975: 186). – Noha a címszók többségét körülírással kérdeztem, egyes címszavaknál szóba jöhetett az utánzás is (pl. *dadog*), továbbá nagyon megkönnyítette munkámat az MNyA. azon gyakorlatának átvétele, hogy egyes címszókat rámutatással (pl. *asztal*) vagy rajz segítségével (pl. *katicabogár*) kérdeztem (l. Lõrincze 1975: 182–184).

Végül: A kérdõíves gyűjtésnél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy általa az adatközlõktõl önbevallásos alapon nyerünk adatokat. Kiss Jenõ szavaival élve: „[ezek] az adatok interjúhelyzetben, tehát a produkciót részben befolyásoló módon, nyelvileg is többé-kevésbé viselkedékényszeres helyzetben születnek, és ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, különösen akkor, ha szubjektív nyelvi adatokra kérdezünk. [...] Mindennek ellenére a kérdõíves eljárás a társadalomtudományokban nélkülözhetetlen, mélyfúrásos vizsgálatokban azonban a spontán nyelvhasználat részt vevõ megfigyelésével kiegészítendõ anyaggyűjtési módszer” (Kiss 2010: 386).

6.2. A nyelvjárási terepmunkát jómagam végeztem el 2018 tavasza és 2020 nyara között. Fontos megjegyezni azonban, hogy mindez megvalósíthatatlan lett volna a helyi kapcsolattartók (elsõsorban az önkormányzati vezetõk, s néhány esetben a faluközösséget jól ismerõ, informátor adatközlõk) felderítõ, illetõleg a terepmunka elvégzése elõtti „elõszervezõ” támogatása nélkül. Ők kapták feladatuk, hogy a megfelelõ

szociológiai szempontok szerint kiválasszák azon adatközlőket, akiket az ő közvetítésükkel előre egyeztetett időpontban fel tudok keresni, s ők vállalták annak terhét is, hogy az adott településen adatközlőtől adatközlőig kalauzolnak. Rendkívüli mértékben megkönnyítették ezzel munkámat, ügybuzgó s érdemszerző tevékenységükért ezúton is köszönetet mondok. – Hozzáteszem: a terepmunkához feszes időbeosztásra volt szükség, ti. a kutatásra fordítható időmennyiség rendkívül korlátozott volt; továbbá az egyes adatközlőkkel töltött idővel is jól kellett gazdálkodnom, mert a gyakorlat egyre inkább azt jelezte, hogy a kezdeti másfél órát közelíteni kell az egy órához. Ez mutatkozott szellemi frissességük s a gyűjtési munka iránt tanúsított türelmük lélektani határának.

6.3. Az adatközlők vallatóra fogása alapvetően aktív indirekt kérdéssel történt; azonban olykor elkerülhetetlennek mutatkozott az aktív, közvetlen kérdések bevetése is (Lőrincze 1975: 182–189; korábban Csúry 1936: 32–33). Alapvetően olyan 70 év feletti,²³ legfeljebb alapfokú iskolázottsággal rendelkező, helyi születésű s (javarészt, ideális esetben mindvégig) a faluban élő adatközlőket hívtam segítségül gyűjtésemhez, akik aktív korukban (esetleg még napjainkban is) mezőgazdasági, illetőleg kisiparos munkával foglalkoztak, a helyi nyelvjárást ismerik, és (legalább) spontán, természetes beszédhelyzetben használják is. Vagyis úgy megválasztani az adatközlőket, s „úgy rögzíteni egy-egy település nyelvállapotát, hogy abban a nyelvjárás okvetlenül benne legyen” (Lőrincze 1975: 192, szövegkiemelés a szerzőtől; a nyelvészeti szempontokról és a nyelvi rétegzettségéből adódó nehézségekről l. Kiss 1985: 164–165). Településenként két női s két férfi adatközlővel készült felvételsor alkotja a feldolgozandó anyagmennyiséget; így összesen a 33 kutatópontról 132 adatközlő vonatott be a kutatásba – jöllehet ennél jóval több személyt kerestünk fel.

²³ Ettől csupán egynémely, elenyésző számú esetben kényszerültem eltérni, ti. abszolút értelemben nem tudta volna teljesíteni azon elvárásomat a faluközösség, hogy a megadott kritériumok szerinti 70 éves vagy annál idősebb adatközlőt vonjon be a kutatásba. Azonban megjegyzem: ezen esetekben sem csökkentettem 65 éves kor alá az életkor alsó határát.

6.4. A gyűjtés menete (röviden) a következő volt: néhány percnyi rövid ismerkedés, téma iránti ún. „érzékenyítés” után következett (beleegyezésüket követően) a személyes adatok rögzítése, ezután először a szociolingvisztikai majd a dialektológiai kérdőívet kérdeztem ki (l. fent), végül egy irányított beszélgetés keretében a hagyományos paraszti életformáról, saját élettörténetükről, illetőleg településük múltjáról meséltek. Ez utóbbi időtartama adatközlőnként rendkívül eltérő, negyedóra és egy óra között mozog. A gyűjtés egészét szakaszonként hangfelvételre rögzítettem, s így jól kutatható, bőséges anyag került birtokomba.

7. Záró gondolatok, további teendők

A felvázolt kép alapján kiviláglik, a kutatás folyamatának kezdeti szakasza: az előkészítés, valamint a nyelvjárási gyűjtőmunka az idei évben lezárult; azonban a következő fázis, a kérdőívek feldolgozása, eredményének adatbázisba rendezése-kiértékelése hasonlóan fajsúlyos: idő- és energiaigényes feladatnak ígérkezik. S csak ezt követően lehet levonni a konklúziókat, s esetleg tervbe venni kisebb mértékű korrekciót, amelynek következményeképpen további, (ellenőrző) gyűjtésre lehet szükség.

Irodalomjegyzék

- Balassa Iván – Ortutay Gyula 1980: *Magyar néprajz*. Corvina, Budapest.
- Balogh Lajos 1975: Adatok A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjairól és címszóanyagáról. In: Deme László – Imre Samu (szerk.) *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 263–345.
- Bárcki Géza 1944: *A magyar nyelvatlasz előkészítése*. Magyar Nyelvtanulmány-bizottság, Budapest.
- Bárcki Géza 1947: Bevezetés. In: Bárcki Géza (szerk.): *Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből*. Magyar Nyelvtanulmány-bizottság, Budapest. V–X.

- Bárczi Géza 1959: Előszó. In: Végh József (szerk.): *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 3–8.
- Bárczi Géza 1975: A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–49.
- Beke Ödön 1905: *A pápavidéki nyelvjárás. Veszprém vármegye s a pápai Jókai-kör támogatásával. 3 rajzmelléklettel*. (Nyelvészeti füzetek 17.). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest.
- Beke Ödön 1906: *Kemenesalja nyelve*. (Nyelvészeti füzetek 33.). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest.
- Bóday Pál (szerk.) 2018: *Magyarország közigazgatási helynévkönyve. 2018. január 1.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2018.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2021. június 17.)
- Bodó Csanád 2007: Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. A BDF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. BDF, Szombathely. 37–47.
- Bolla Kálmán 1960: A zárt í-zés esetei a gércei népnyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 84. 1. 83–96.
- Csúry Bálint 1936: *A népnyelvi búvárlat módszere*. (A Turul-Szövetség népkutatási füzetek 1.). Turul-Szövetség, Budapest.
- Deme László 1953: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. (Nyelvtudományi Értekezések 3.). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1955: A kérdőfüzetek anyagának összeállítása. In: Bárczi Géza (szerk.): *A magyar nyelvatlasz munkamódszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 45–80.
- Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1975: A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei. In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 67–122.
- Deme László – Imre Samu (szerk.) 1975a: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Deme László – Imre Samu 1975b: A magyar nyelvjárások atlaszának szerkesztési munkái. In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 231–256.
- Dövényi Zoltán (szerk.) 2010: *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Flórián Márta (szerk.) 1988–2011: Táj, nép, történelem I/1. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. Tóth Tibor 2007: Nyelvjárás-keveredés: kevertség és többretegűség a Dél-Alföld (Kiskunság) nyelvjárásszigetein. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. (A BDF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII.). BDF, Szombathely. 101–107.
- Hegedűs Attila 2005: *A változó nyelvjárás*. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Horváth Endre 1906: *A bakonyalji nyelvjárás. A nyelvjárás térképével és rajzmelléklettel*. (Nyelvészeti füzetek 34.). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T, Budapest.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–324.
- Király Lajos 1988: A nyelvjárástípusok határterületeinek regionális nyelvatlása. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése I–II*. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 554–560.
- Király Lajos 2005: *Somogy-zalai nyelvatlász*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiss Jenő 1985: Nyelvjárási monográfiák – kételyek és remények. *Magyar Nyelv* 81. 2. 163–177.
- Kiss Jenő 1990: *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1990 között*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 190.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- Kiss Jenő 1999: A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 95. 4. 418–425.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003: *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2003a: A nyelvjárások osztályozása. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 72–81.
- Kiss Jenő 2003b: A nyelvjárési tudat. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 210–217.
- Kiss Jenő 2010: Előzetes az Új magyar nyelvjárési atlasz szociolingvisztikai tanulságaiból. *Magyar Nyelvőr* 134. 4. sz. 385–389.
- Lőrincze Lajos 1947: Bakonyalji részlet. In: Bárczi Géza (szerk.): *Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből*. Magyar Nyelvatlasz-bizottság, Budapest. I–IV.
- Lőrincze Lajos 1975: Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167–203.
- Márton Gyula 1975: A regionális atlaszok szerepe a nyelvjárési rendszerek megismerésében. In: Kálmán Béla – Sebestyén Árpád (szerk.): *Magyar Nyelvjárások* 21. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve, DE BTK, Debrecen. 3–32.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* I–VI. Deme László – Imre Samu (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- Molnár Zoltán Miklós 2007: Egy nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai részvizsgálat a magyar nyelvterület nyugati régiójában. In: Guttman Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozium*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. (A BDF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII.). BDF, Szombathely. 181–185.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon* I–V. Ortutay Gyula (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1992.
- Rónai Béla 1993: *Zselici nyelvatlasz*. Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pécs–Budapest.
- Sajtos József 2004: *Sárvíz menti nyelvatlasz*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 220.). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- Sándor Anna 2004: *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Kaligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Sankoff, Gillian 2005: Cross-Sectional and Longitudinal Studies. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. – Trudgill, Peter (eds.): *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society. / Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. II. DeGruyter, Berlin–New York. 1003–1013.
- Szabó József 1976: Megfigyelések a nagykovácsi nyelvjárás változásáról. *Magyar Nyelv* 72. 1. 100–113.
- Teperics József 2016: Az őrségi és hetési nyelvjárás újragyűjtése felé. Módszertani kérdések és előzetes adatok. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 2015. szeptember 2–4. NYME SEK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 591–600.
- ÚMNYA. = *Új magyar nyelvjárások atlasza*. MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportjának honlapja: <http://umnya.elte.hu> (Utolsó letöltés ideje: 2021. július 30.)
- Vargha Fruzsina Sára 2007: Nyelvi változók A magyar nyelvjárások atlasza hangfelvételeiben. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, 2007. augusztus 22–24. (A BDF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII.). BDF, Szombathely. 279–288.
- Végh József 1959: *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Melléletek

1. melléklet: Szociolingvisztikai kérdőív (75–84. számú kérdés)

Ssz.	Kérdések	Megjegyzés
75.	Beszélnek-e itt, ezen a településen tájszólásban?	
76.	Szebben beszélnek itt, mint a szomszéd településeken?	
77.	Van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak beszéde között?	
78.	Kik beszélnek a régi tájszólást a településen? Csak az öregek vagy fiatalok is?	
79.	Ugyanúgy beszél városban vagy hivatalos helyen is, mint itthon családi körben?	
80.	Hallott-e olyan magyar szavakat, kifejezéseket a szomszéd települések magyar beszélőitől, amelyeket itt nem mondanak?	
81.	Szokták-e ugratni, csúfolni ennek a településnek a lakóit az itteni beszédmód miatt a szomszéd települések lakói?	
82.	Tetszik-e magának az itteni beszédmód?	
83.	Volt olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszédmódját? Miért?	
84.	Véleménye szerint van-e olyan település, ahol csúnyán beszélnek magyarul?	

2. melléklet: Dialektológiai kérdőív (1–74. számú kérdés)

Ssz.	MNyA-szsz.	Címszó	Térkép-lap típusa	J	Kérdés	Megj.
1.	1071.	asztal	F/M	m	Mi ez? – (Mutatással)	
2.	1073.	asztalnál	M		Hol ül a család ebédkor, vacsorakor?	

Ssz.	MNyA-sz-sz.	Címszó	Térkép-lap típusa	J	Kérdés	Megj.
3.	1075.	asztalhoz	M		Azt mondja az édesanya a családnak: Kész az ebéd, üljetek le az...	
4.	1076.	asztalon	M	m	Hol van ez most? – (Mutatással)	
5.	1104.	székhez	M		A sarokban van egy szék. Nem ülök a padra, hanem odamegyek a...	
6.	250.	tányér	F		Mi az, amiből a levest eszik?	
7.	257.	kés	F		Az evőeszközök közül melyik az, amelyikkel a húst vágjuk?	
8.	404.	befőtt	L		Mi a télre, cukros lében eltett gyümölcs neve?	
9.	801.	eszel	F		Mit csinál az ember, ha éhes? (Eszik.) Megkérdezem a gyerektől: hát te fiam mit...	
10.	n. a.	enne	M		Azt mondja a gyerek az anyjának: Édesanyám, a Jóska is egy tányér levest úgy meg...	
11.	n. a.	egye	M		Erre az édesanya: merek neki is egy tányérral, addig ezt a szelet kenyeret... (mit csináljon?)	
12.	444.	kötény	F		Mi az, amit az asszonyok maguk elé kötnek, hogy a ruhájukat védjék?	
13.	1130.	hamuval	M		Ha sokat tüzelnek a spartheltben, tele lesz az alsó luk...	
14.	1106.	ablaka	M	m	Azt mondom: a szomszéd háznak az udvarra néz egy... – (Mutatással)	

Ssz.	MNyA-sz-sz.	Címszó	Térkép-lap típusa	J	Kérdés	Megj.
15.	702.	külső	F		Sok házon kettős ablak van. Az, amelyik az udvar felé esik, az a ...	
16.	1102.	házból	M		Kérdezik tőlem: Honnét jött ki az az ember. Azt felelem: Onnét jött ki a negyedik...	
17.	920.	zárva	M		Ha ráfordítom a kulcsot, akkor az ajtó be van...	
18.	95.	cseresznye	F		Van egy gyümölcsfajta, igen hasonlít a meggyhez, de édes az íze. Júniusban érik. Mi ennek a neve?	
19.	97.	szilva	F	r	– (Rajzról)	
20.	1109.	kertből	M		Zöldséget nyáron honnan hoznak? Nem a piacról, hanem a...	
21.	1112.	kertünk	M		Ami a mi udvarunk végében van, az a mi...	
22.	1114.	kertjük	M		Ami meg a szomszédék udvarának a végében van, az meg az ő...	
23.	881.	kapál	M	r	[Mi ez? (Kapa.) – (Rajzról)] Aki ezzel dolgozik, az mit csinál?	
24.	265.	nagyfejsze	F	r	Mi ez? – (Rajzról)	
25.	968.	kő	F/M		Mi az, amivel régen az országotat borították, hogy ne legyen olyan sáros?	
26.	970.	kővel	M		Mivel dobálóztak régen a gyerekek az országúton?	
27.	971.	köves	M		Ha a szántóföldben sok követ találunk, mit mondunk, milyen az a föld?	

Ssz.	MNyA-sz-sz.	Címszó	Térkép-lap típusa	J	Kérdés	Megj.
28.	988.	disznójuk	M	r	[Mi ez az állat? (Disznó.) – (Rajzról)] A gyerek a minap meséli: a szomszédéknak megdöglött a...	
29.	188.	szalma	F		Mi a neve a búza szárának, amikor már elcsépezték a búzát, és ezt alomnak szórják az állatok alá?	
30.	907.	törje	M		A gazda összeszedte a tojásokat a tyúkok alól. Befelé jövet nagyon vigyáz, hogy azokat össze ne...	
31.	586.	palozsna	L		Hogy hívják azt a rossz tojást, amely a tyúkfészekben van, hogy a tyúk oda tojjék?	
32.	648.	bodobács	L	r	Fekete-piros tarka bogár, repülni nem tud; tavasszal csoportosan a ház, a kerítés tövében sütkeznek. Mi az? – (Rajzról)	
33.	649.	katicabogár	L	r	Mi az a kerek fekete pöttyös bogárka, amivel a gyerekek szoktak játszani? – (Rajzról)	
34.	626.	szarka	F	r	Mi az a tarka, hosszú farkú madár, amely szeret lopni? – (Rajz is)	
35.	877.	repül	M		Mit csinál a madár a levegőben?	
36.	1033.	madarunk	M		A mi gyerekeink fogtak egy madarat. A szomszéd gyerekének mondják: ez a mi...	
37.	901.	megfogta	M	m	Mit csináltam én most ezzel? – (Mutatással)	
38.	506.	keze	M	m	~ Kézfej – (Mutatással)	
39.	1045.	kezébe	M		Ha kanállal eszik a gyerek, akkor a kanalat mibe fogja?	

Ssz.	MNyA-sz-sz.	Címszó	Térkép-lap típusa	J	Kérdés	Megj.
40.	1148.	füle	M	m	Ez mije az embernek? – (Mutatással)	
41.	908.	hallja	F		Azért van füle az embernek, hogy amit mondanak, azt meg...	
42.	1149.	bőre	M	m	Ami az embernek az egész testét bevonja, az mije az embernek? – (Mutatással)	
43.	1139.	szívük	M		A csecsemőkről tudjuk, hogy nekik gyorsabban dobog a...	
44.	980.	tetves	F		Akinek tetűje van, arra mit mondunk, hogy milyen?	
45.	553.	dadog	L	m	Hogyan mondják azt, ha v-v-v-valaki így b-b-b-be-szél, m-m-m-mint én most?	
46.	966.	szó	F		Aki sokat beszél, arra azt mondom: egész este csak úgy dült belőle a...	
47.	879.	énekel	M		A templomban mit csinál az ember, ha megszólal az orgona?	
48.	1090.	húsvét	F		Mi az első kettős ünnep tavasszal?	
49.	470.	vőlegény	F		Hogy hívják a saját esküvőjén a legényt?	
50.	746.	arra	F	m	Valaki az utat kérdezi, magyarázom neki, de látom, hogy rossz irányba indul. Azt mondom: ne erre menjen, hanem... – (Mutatással)	
51.	747.	merre	F		Ha meg az ember maga sem tudja, azt mondja: hát én magam sem nagyon tudom, hogy...	
52.	961.	ló	F/M		Mi az az állat, amelyik nyerít?	

Ssz.	MNyA-szsz.	Címszó	Térkép-lap típusa	J	Kérdés	Megj.
53.	963.	lova	M		Ami a szomszéd istállójában van, az a szomszédnak a...	
54.	458.	ellenzős sapka	L	r	Mi ez a ruhadarab? – (Rajzról.)	
55.	739.	belül	F	m	(A belső zsebre mutatva.) Mi ez?... Miért belső zseb, mert a kabáton hol van: nem kívül, hanem...	
56.	700.	alsó	F		Két füzetet egymásra tesz. Amelyik alul van, arra azt mondom, ez az...	
57.	701.	felső	F		A másik meg a...	
58.	954.	vér	F		Ha megvágom az ujjam, mi folyik belőle?	
59.	899.	ütötte	M		Vérzik a gyerekek a lába ujjá. Megkérdezem tőle: hát veled mi történt? A másik válaszol, s azt mondja: a lábát egy kőbe bele...	
60.	785.	jönne	M		A gyerekek apjukat várják, de az késik. Sóhajtoznak: jaj, csak már haza...	
61.	862.	tanítsa!	M		Szokták mondani a szülők a tanítónak: tanító uram, majd ezt a gyereket írni-olvasni jól meg...	
62.	n. a.	verve	M		Ha meg nem tanul a gyerekek, akkor jól meg lesz ...	
63.	828.	rína	M		Ha ezt a gyereket megvernénk, bizony nagyon... (mit csinálna?) – (Muta-tással)	
64.	898.	megjavult	F		Ha a gyerekek rossz volt, és egyszerre csak jó lesz, mit mondanak? Ez a gyerekek az utóbbi időben egészen...	

Ssz.	MNyA-sz-sz.	Címszó	Térkép-lap típusa	J	Kérdés	Megj.
65.	900.	felvette	M		A gyerekek leesett a ce- ruzája. Erre lehajolt érte és...	
66.	1050.	tűzhöz	M		Az udvaron tüzet rakunk, és egy gyerek ott játszik. Azt mondom neki: fiam, ne menj közel...	
67.	923.	kötve	M		Ha idegen jön a házhoz, jobb, ha a kutya nem szabadon van, hanem meg van...	
68.	856.	mondja	M		Több pletykás asszony is van a faluban. Az ilyent mindig figyelmeztetni kell, hogy ezt vagy azt azután senkinek el ne...	
69.	1126.	Ferencnél	M		„F”-fel kezdődő férfinév van-e a faluban? – Jövök ettől az embertől, kérdik tőlem: hát te hol voltál? Azt mondom, itt voltam a...	
70.	876.	parancsol	M		A katonaságnál a közle- gény engedelmeskedik; akinek nagyobb a rangja, az meg...	
71.	1064.	reggel	F		Ha már felkelt a nap, nem hajnal van, hanem...	
72.	1132.	éjfélkor	F		Mikor üt az óra tizenkettőt? Délben meg...	
73.	610.	kiderül	M		(Kitisztul!) – Mit mondunk, ha zivatar után megint szép lesz az idő? Majd hamarosan...	
74.	613.	tejút	L		Mi az a nyári éjjel látható, széles fehér sáv, ami végig- húzódik az égen?	

A HELY NYELVI ÖRÖKSÉGÉNEK TANÍTÁSI LEHETŐSÉGEI

GECSEI EDIT

ABSZTRAKT: Szakmai műhelyem ajtaját kitárva mutatom be, hogy a regionális kultúra beépítése a magyartanításba és a helyi tantervbe milyen sokszínű lehetőségeket kínál az anyanyelvi nevelésre. Egy fejlesztésen keresztül ismertetem, hogy a regionális kultúra miben tér el a helytörténeti és hagyományismereti szemlélettől. A *Múzsák tánca* taneszközcsoomag és a kipróbálás tapasztalataival mutatom be, hogy a „Nyelvünkben élünk” modul részeként a tájszavak tanítása során hogyan ismerték meg tanítványaink szülőföldjük nyelvi örökségét és hogyan tanultak meg az értékekhez tudatosan viszonyulni. Feladattípus, tevékenységforma, követelmény hármas tükrében szemléltetem az anyanyelvi kompetencia és a kultúra közösségfejlesztő erejét. A nyelv állandóságának és változásának megfigyelésére alapozva jutunk el a szófejtéstől a szókinccsugarapításon át a tájszavak szépségének felismeréséig és a regionális köznyelv közösségfejlesztő erejéig. A mindennapi élet, az ételek, az emberi tulajdonságok, a dramatikus játékok jelentésrétegeinek megfejtésével ismerjük meg elődeink gondolkodását és életét. A névcsúfolók, a falucsúfolók, a nyelvi játékok példáinak sokaságával tapasztaljuk meg a tájnyelv játékoságát, sokszínűségét és felnevelő erejét. Az élményeken keresztül történő megértés, az együttes tanulói tevékenység, a kreativitás fejlesztése, az összetartozás érzésének erősítése meghatározó eleme a nyelvi örökség tanításának. Új színtere az anyanyelvi nevelésnek, a közösségteremtésnek, az együttes élményeknek a Rábaközi tájnyelvi vetélkedő.

KULCSSZÓK: regionális kultúra, interdiszciplináris kapcsolatok, szakmai műhelyek, kulturális örökség, tanulói tevékenységek, taneszközcsoomag, nyelvjárások, beszélgetőkörök

KEYWORDS: regional culture, interdisciplinary relations, professional workshops, cultural heritage, student activities, teaching aid package, dialects, discussion groups

1. A regionális kultúra európai dimenziói

Az Irodalomtanítás a harmadik évezredben című tanulmánykötetben a következőket olvashatjuk: „Az Európai Unió számos kiadványában fogalmaz meg javaslatokat ahhoz, hogyan jelenjen meg Európa, mint a különböző tantárgyakban tematizálható témakör és mint a tantervek egészét átható tantárgyközi tartalom a közoktatási és felsőoktatási tantervekben, illetve a tanárképzésben és a -továbbképzésben.

Az Európa-gondolat megjelenítése a tantervekben és a tanításban általában összekapcsolódik a regionalizmus eszméjével, a regionális kultúra megismertetésével. Lényegi elvnek tartjuk:

A regionális kultúra felfogásában el kell mozdulni a csak hagyományismereti szemlélettől eljutva, a diákok mai – szélesen értelmezett – kulturális környezetének értelmezéséig. A regionális kultúra tanítása lényegében tehát interdiszciplináris tartalmak közvetítését kívánja.” (Forgács–Horváth 2006: 914).

2. Hogyan lehet a hely, a régió nyelvi kulturális örökségét tanítani a harmadik évezredben?

A felvetett kérdésre egy példát, egy lehetőséget mutatok be a *Múzsák tánca* taneszközcsoomag alapján. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Génusz Loci Körében két modultankönyvet írtam a magyar irodalom tanításához 1997-ben *Körös-körül Rába vize hullámszik*, és 1998-ban *Üzen a múlt* címmel.

A kísérleti taneszköz bevezetésekor megtapasztalhattam, hogy tanítványaink csak praktikus és pragmatikus, azaz hétköznapi igényeiknek megfelelően ismerik a helyet, ahol élnek. Honnan is ismerhetnék? Az iskolában tananyagtartalomként a téma nem jelent meg, csupán egy-egy tanár elkötelezettségén múlott, hogy becsempészte valamilyen tantárgy tanításába a szülőföld, a hely ismeretét, a népi kultúrát. Ezért arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen tananyagtartalommal, milyen módszertani eszközökkel, tanítási-tanulási tevékenységformákkal lehet nemzedékek örökségét, a hely szellemét tanítani úgy, hogy az élményt nyújtson, ismeretet adjon, fejlessze a kreativitást és személyiséget formáljon. Olyan taneszközök létrehozása volt a célom, amelyek a különböző tevékenységformák segítségével hozzájárulnak a tanulók értelmi és érzelmi fejlesztéséhez, a kreativitás sokirányú fejlesztését formálják, segítik a tanulók szociális érését, az esztétikai értékek felfedezésére, a régió kulturális értékeinek megbecsülésére nevelnek.

Szakmai alkotóműhelyeket indítottam el Győr-Moson-Sopron megyében Csornán, Kapuváron és Sopronban. Nagy lehetőséget láttam a humán erőforrások intézmények közötti koordinálásában. Ezért 22 iskola 38 tanára vett részt az innovációs munkában: tanító, napközis nevelő, magyar-, biológia-, földrajz-, ének-, történelemtanár, néprajzos, muzeológus. E fejlesztő munka eredményeként született meg a *Múzsák tánca Győr-Moson-Sopron megyében* taneszközcsoomag, amely a modul-tankönyvekhez kapcsolódik.

Szemléletváltásra volt szükség több területen is, hogy a tanárok részt tudjanak venni ebben a fejlesztő munkában.

3. A szemléletváltás területei

Tartalmi megújulás

- a régió/hely sokszínű kulturális öröksége
- kitörés a tantárgyi struktúrából
- integratív elemek beemelése a magyartanításba
- interdiszciplináris tartalmak megjelenítése

Módszertani megújulás

- a tanítás-tanulás folyamatjellegében való gondolkodás
- a tanulói tevékenységekben való gondolkodás
- anyanyelvi kompetenciák fejlesztése

Pedagógiai újdonságok

- a tanári szerep megváltozása
- új pedagógiai gyakorlatok megjelenítése
- a térségen belüli sokszínű nemzeti arculatunk bemutatása

Taneszközháttér újdonsága

- Moduláris felépítésű taneszközcsoomag, amely lehetőséget ad a tanárnak, hogy a tanulócsoport érdeklődésének, felkészültségének megfelelően válogasson és az egyes modulokat szelektálva építse be a tanítás-tanulás folyamatába.

Céлом akkor az volt, hogy tanítványaink megismerjék kulturális örökségüket, hogy a térségben kik és milyen szellemi-erkölcsi alkotással járultak hozzá a jövő alakulásához. A módszertani megújulás és a taneszközháttér újdonsága az új NAT-ban is kiemelten jelenik meg.

4. Integratív elemek a magyartanításban

Az Irodalomtanítás a harmadik évezredben című tanulmánykötet szellemiségét idézve „A nemzeti alaptanterv kiemelt fejlesztési feladatok közé sorolja a hon- és népismeret tanítását, mint minden tantárgyban érvényesítendő – tantárgyközi kapcsolatok megteremtését kívánó – kerestantervi feladatot. A magyartanítás e tekintetben integráló szerepet is betölt, a képzés folyamatában minden évfolyamon megjelenítheti tananyagában a tanulók tágabb és a szűkebb környezetének kulturális értékeit.” (Forgács–Horváth 2006: 916).

A taneszközcsoomagban így integratív elemként jelenik meg az anyanyelv, a regionális köznyelv, az irodalom, a folklór, a művelődéstörténet, a helytörténet, a dramatikus játék, a zene, az életmód és életvitel, a hagyományok, a vizuális kultúra, a német nemzetiség kultúrája és a térség játéka.

5. Képességfejlesztő taneszközök

A gyermeki felfedező-és alkotómunkát, a kreativitást fejlesztő taneszközöket terveztem: a kártyajáték a mondák tanításához, a puzzle, a társasjáték és a videóanyag a helyismeret, a helytörténet tanításához. Túraútvonalak a szülőföld művelődéstörténeti értékeinek felfedezésére. Időszalaggal párhuzamba helyezhettük az európai, a magyar és a regionális kultúra értékeit. A kézműves játékok az alkotás örömeire motiváltak. A városi séták során művelődéstörténeti értékek felfedezésére indultunk. A zenei életünk megismerését népzenei, műzenei értékeink felfedezését zenei játék készítésével tettük érdekesebbé. Ezek a taneszközök a felfedezés, a játékoság és a tanulás örömként történő tevékenységére kondicionálják tanítványainkat.

6. A kipróbálás tapasztalatai

A taneszközcsomagot 1999-ben Közoktatási Modernizációs Közalapítvány (KOMA) támogatásával egy éven keresztül 2500 tanuló körében próbáltuk ki az 1-10. évfolyamon a magyar nyelv és irodalom műveltségterületbe integráltan és a helyi tantervbe építve több iskolatípusban. A kipróbálás tapasztalatairól született meg az *Innováció az oktatásban* című közoktatásvezetői diplomamunka. Pedagógiai munkám során mindig nagy szerepet szántam a szülői házzal történő együttműködésre, hiszen az otthon, a család nem csak gyökereket, hanem szárnyakat is adhat a gyermeknek. A nemzedékek közötti párbeszéd igen jelentős nevelési tényezőként jelent meg, hiszen az iskola és a szülői ház kapcsolatában végre létrejött a kommunikáció a nagyszülők és a tizenéves korosztály, sőt a dédszülők és a gyerekek között is. A szociális kompetenciák fejlesztésében, a kommunikációs kultúra alakításában és az identitástudat területén kiemelt szerepet jeleztek a kipróbáló kollégák.

Mi kell ahhoz, hogy tanítványaink örömteli munka során fedezzék fel a hely kulturális örökségét? Mi kell ahhoz, hogy a tudás örömet és felfedezést jelentsen? A válasz rendkívül összetett: a megismerés,

a felfedezés vágya, mint motiváció, az élmények gazdagsága, a játék és az alkotás öröme, a barangolások a természetben és az épített környezetünkben, a hagyományok és az életmód élményszerű megismerése juttatta a gyermekeket minőségi és megalapozott tudáshoz, amelynek során felfedezték környezetük kincseit, amelyekre már értékként tekintettek. Tanítványaink, a programban résztvevő diákok nem „felmondták a tananyagot”, hanem „megfürödtek” a térség művelődéstörténeti értékeiben, miközben új ismeretekkel és élményekkel gazdagodtak. Így lett a taneszközcsomag logója Nagy László mívés szavaival élve: „Műveld a csodát, ne magyarázd!”

7. A taneszközcsomag tananyagtartalma és segédanyagai, moduljai

Műveltségterület / tantárgy/ modul-tárgy	Tananyagtartalom	Téma/Modul segédanyag
Anyanyelv és irodalom	Mesék, mondák, dramatisz játékok Szülőföldünkhöz kapcsolódó írók, költők, irodalmi emlékhelyek, színháztörténet, nyelvtörténet, nyelvjárás, közmondások, helyesírás, helyes ejtés, híres nyelvészeink	Körös-körül Rába vize hullámszik Nyelvünkben élünk Memória társasjáték A múzsa tánca megyénkben Öt monda képekben A tündértó titka
Ember és társadalom	Lakóhelyismeret, jeles napok, népszokások, ünnepi szertartások, rituális játékok, múzeumok, tájházak, tájvédelmi körzetek. Szövegértési feladatok Szövegalkotási feladatok Anyanyelvi kompetencia fejlesztése	Szülőföldem szép határa kerékpárral Múzeumról-múzeumra A német nemzetiség kultúrája Egyháztörténeti séta A múzsa nyomában Sopron utcáin Kapuvárra négy úton kell bemenni Vásárfia Csornáról Mesterségek a Rábaközben

Műveltségterület / tantárgy/ modul-tantárgy	Tananyagtartalom	Téma/Modul segédanyag
Művészetek: Ének-zene Tánc és dráma Vizuális kultúra	Tájegységünk népdalai, zenei hangszerek és ké- szítésük, játékkészítés, dramatikus játékok	Szülőföldünk népzeneje és műzeneje Videóanyag Puzzle Mesterségek a Rábaközben Egyháztörténeti séták

1. táblázat: A taneszközcsomag tananyagtartalma, segédanyagai és moduljai

A „know how”-t a térségen belül a tantestületeknek átadtuk, mert közben 1998-ban kidolgoztam egy 30 órás tanártovábbképzési programot, amelyet az akkori Győr-Moson-Sopron Megyei Pedagógiai Intézet akkreditáltatott. 5 éven keresztül több száz tanítót, tanárt képeztünk ki a térségben és a Felvidéken a program tanítására.

A kipróbálók körében általános iskolák, középiskolák, szakközépiskolák és a Bécsi Európai Iskola is részt vett. A határon átívelő kapcsolat keretében felvidéki pedagógusoknak is átadtuk a „know how”-t, akik azóta is éltetik a programot. A Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnáziummal háromnapos konferenciát szerveztünk a program fejlesztési és kipróbálási tapasztalatairól. A SuliNOVA kompetenciaalapú oktatást támogató jó gyakorlatai közé is felkerült a *Műzsák tánca* program.

Az iskolánkban kidolgoztuk a regionális kultúra tanításának helyi tantervét, amely alapján, 1–8. évfolyamon beépítésre került a tananyagtartalom a helyi tantervbe, amelyet valóban helyi tartalommal töltöttünk meg.

8. A nyelvjárások tanítása a „Nyelvünkben élünk” modul keretében

A modul részei: Nyelvtörténeti séta szülőföldünkön, Híres nyelvészeink nyomában..., Nyelvjárások, Nyelvi játékok.

Felhasználási terület tanórán és tanórán kívüli tevékenységek körében történt. Így például: szakkör, ezen belül: nyelvészkedő kör, nyelv-művelő, tehetséggondozó, kincskereső szakkör.

A kipróbálásban részt vett korosztály a magyar közoktatás széles rétegét lefedte: az általános iskola 1–8 osztályának, a gimnázium 9–10. és 12., illetve a szakközépiskola 1. évfolyamának diákjai, valamint a Bécsi Európai Középiskola tanulói is részt vettek a modulok kipróbálásában.

Tapasztalatok, részletek a kipróbáló kollégák véleményéből:

A modul jelentőségét abban látták a kollégák, hogy olyan tudást, információkat nyertek a diákok, amelyekről eddig nem hallottak, bár rendelkeznek azokkal az alapokkal, amelyekre építeni lehet. A sokszínű feladatok lexikális tudást, logikus gondolkodást, kreativitást feltételeznek, kutató és gyűjtő munkára ösztönöznek és játékos tanulásra motiválnak. A tájnyelvi szavak tanításához gazdag kincsesbánya a taneszköz. Ez az anyag valóban helyivé tette a helyi tantervet. Az épített és a természetes környezet felfedezésével a tanulók a magyar kulturális hagyományokat érték-ként élték meg, valamint felismerték a tájnyelv gazdagságát és szépségét.

A modul tanítható:

- szabadon tervezhető órában
- integrált tantárgyban
- modultantárgyban
- választható tanórai foglalkozásokon
- kerettantervbe előírt tantárgyban
- szabadidős foglalkozásokon, szakkörökön

A kipróbálás tapasztalatai a nyelv érték- és kultúrateremtő erejét bizonyították tanítványaink körében.

Szempont	Pontszámok átlaga
Taníthatóság	4,8
Tanulhatóság	4,7
Tantervi követelmények	4,9
Újszerűség, eredetiség	5

Szempont	Pontszámok átlaga
Szakmai megbízhatóság, korszerűség	5
Lélektani szempontok	5
Motiválás	5
Didaktikai, szakdidaktikai kimunkáltság	5
Logikai rendszerszerűség	4,9
Nyelvi, kommunikációs követelmények	4,9
Nevelési szempontok	5
Életszerűség	5
Műfaji kritérium	4,8
Előzetes kipróbálás	4,9

2. táblázat: A kipróbáló tanítók, tanárok értékelése a *Nyelvünkben élünk* modulról

9. A beszélgető körök tevékenysége

Feladattípus – tevékenységforma és követelmény tükrében mutatom be a beszélgető kör tevékenységét a nyelvváltozatokról.

Feladat	Tanulói tevékenység	Műveltség-terület/tantárgy	Célok, követelmények
Beszélgető kör a nyelvváltozatokról	Páros- és csoportmunka Nyelvjárási hanganyag meghallgatása A köznyelvtől eltérő jelenségekről feljegyzés készítése	Magyar nyelv és irodalom	A mai és a korábbi nyelvállapot megfigyelése, a különbség felismerése Szövegfonetikai eszközök megfigyelése Magánhangzók, mássalhangzók és nyelvtani szerkezetek vizsgálata

3. táblázat: Beszélgető körök tevékenységformái és követelményei

A nyelv állandóságának és változatosságának megfigyelésére alapozva jutunk el a szófejtéstől a szókinszgyarapításon át a tájszavak szépségének felismeréséig és a regionális köznyelv közösségfejlesztő erejéig. A feladattípusok a szavak szóösszetételének vizsgálatától a népköltészet és a dramatikus játékok világáig vezetnek. A névcsúfolók, a falucsúfolók, a nyelvi játékok példáinak sokaságával tapasztaltuk meg a nyelv játékoságát és a nyelv felemelő erejét. Felfedeztük a rábaközi tájnyelv legjellemzőbb „zenéjét”: azt, hogy legszembetűnőbb az „e” hangok csengése, amit a nyílt *e* és a zárt *ě* különbsége ad. Röviden ejtik az egyébként hosszú *í, ú, ű* hangokat. Az *é* hang helyett *í*-znek, néha *ő*-zést használnak, az *l* hang az *ly*-nal írt szavakban megjelenik pl.: *góla, foló*. A szavakkal bepillantást nyerhetünk az itt élő emberek életébe. Jó néhány órának, beszélgetésnek és felfedeztető, örömteli, értékfeltáró pillanatnak el kellett telni ahhoz, hogy a gyermekek maguk mondják ki „A falusi beszéd nem is szégyen, megőrzendő érték.” Jellegzetes tájszavakat tanultunk meg, megismerkedtünk a tájszótárakkal és a térség tájszótárával, a *Mihályi tájszótárral*. Tájszavakhoz kapcsolódó képek, rejtvények megoldása nagy élményt jelentett a tanulók számára. Feladatpéldák:

Rábaközi tájszavak, rábaközi ételek:

A feladatban a számok után ételneveket, a betűk után pedig köznyelvi jelentésüket soroltuk fel. Össze kellett párosítani a számokat és a betűjeleket.

1. <i>kalinkó</i>	A. zöldbab
2. <i>langaló</i>	B. disznósajt
3. <i>nyuklisbab</i>	C. tojásrántotta
4. <i>kráfli</i>	D. lángos
5. <i>porozinkó</i>	E. lakodalmi fonott kalács
6. <i>préshurka</i>	F. krumplinudli
7. <i>prósza</i>	G. hájastészta
8. <i>rénye</i>	H. dióval töltött rácsos tetejű sütemény

9. <i>siligum</i>	I. édes lepény
10. <i>stufnudli</i>	J. császármorzsa

Rábaközi tájszavak, emberek tulajdonságai:

Az előző feladathoz hasonlóan a számokat a betűkkel kellett párosítani képek és rejtvények segítségével.

1. <i>bömhec</i>	A. szeleburdi
2. <i>csetebota</i>	B. pufók
3. <i>gabórja</i>	C. hóbortos (ember)
4. <i>gígeles</i>	D. mamlasz
5. <i>kelekóla</i>	E. nagyevő, kövér (ember)
6. <i>nyizger</i>	F. kevély
7. <i>poftos</i>	G. durva (ember)
8. <i>teszetosza</i>	H. csámpás lábú (ember)
9. <i>vakabula</i>	I. sovány

Milyen emberek azok, akiket a következő hangulatfestő tájszavakkal jellemezhetünk?

1. zsubrák
2. tyutyumiska
3. tüttentett
4. trotyli
5. támgyü

A rábaközi származású Kiss Jenő nyelvész *Mihályi tájszótár* című kiadványát hívtuk segítségül a tájszavak megfejtéséhez.

10. Feladattípus-tevékenységforma és követelmény tükrében a tájszavak

Feladat	Tanulói tevékenység	Műveltség terület/tan-tárgy	Célok, követelmények
Tájnyelvi szavak-hoz kapcsolódó képek, rejtvények megoldása Rábaközi ételek tájszóval Emberi tulajdonságok tájszóval	Páros munka, kiscsoportos munka Illusztrációk, ábrák értelmezése Szinonimák gyűjtése	Magyar nyelv és irodalom Művészetek	Illusztrációk, ábrák értelmezése A nyelv állandóságának és változásának megfigyelése Aktív és passzív szókincs gyarapítása Leírás készítése Jellemrajzok

4. táblázat: Tájszavak a tevékenységforma és a követelmények tükrében

A rábaközi ételeket megnevező tájszavak elfelejtett szavak voltak, de a szülői ház, a nagyszülők, a dédszülők segítettek felfedezni az ételek nyelvi világát és ízét is. Sütötték a *kalinkót*, a *kráflit* és otthon megkóstolták a *rényét*. Bizony nagy volt a meglepetés, amikor kiderült, hogy a *rénye* az tojásrántotta kolbásszal. Mi magunk is készítettünk a *Mihályi tájszótár* alapján kép- és szórejtvényeket.

11. Jellegetes szókapcsolatok, szóláshasonlatok

A tájegység, a régió jellegetes szókapcsolataival és szóláshasonlataival is megismerkedtünk a *Mihályi tájszótár* segítségével:

Megfejjük a kutágot. → Mondják a gyerekeknek, ha nincs tejük.

Főkéne, ha az ágy is főkéne vele. → Lusta.

Borra mosdik, kóbásszó törűközik. → Jómódban van.

Hörcsögös ember. → Mérges természetű.

Affektál, otthun meg a földön hál. → Nagyzol.

Ha szarba markul az is arannyá válik a kezibe. → Minden sikerül neki.

Az adósság ettálbul eszik az emberrel. → Szüntelen gond.

Feladat	Tanulói tevékenység	Műveltség terület/tantárgy	Célok, követelmények
<p>A tájegység jellegzetes szókapcsolatai és szóláshasonlatai Fejtsd meg, hogy mit jelentenek! Az ablakon szórják be neki. Itt van az anyai-apai. Van is, nincs is. Egy forintból százat csinál. Úl, mint a sült tök. Annyi a pénze, mint békának a tolla. Olyan, mint szekérben az ötödik kerék. Hangyák vannak a fenékében. Elmenne, ha az ágy is menne vele. Megfogja a dolog végét.</p>	Egyéni és páros munka	Magyar nyelv és irodalom	<p>Szókinccsgazdagítás Nyelvi sokszínűség felfedeztetése A szavak állandósult szókapcsolatok megkülönböztetése, jelentésük értelmezése</p>

5. táblázat: A tájegység jellegzetes szókapcsolatai

Feladat	Tanulói tevékenység	Műveltség terület/tantárgy	Célok, követelmények
<p>Szófejtő játék Keress, kutass a könyvtárban! Kiss Jenő Mihályi tájszótár című munkája segít! <i>Bábakeresztés</i> <i>Asztalfigyalmazó</i> <i>Bagófészek</i> <i>Tetűhinta</i> <i>Bélbödön</i> <i>Messze öreganyám</i> <i>Döglöttvíz</i> <i>Embervágó</i></p>	Egyéni és páros kutatómunka Szófejtés	Magyar nyelv és irodalom	<p>A szavak jelentésrétegének megfejtése Mihályi tájszótár használata</p>

6. táblázat: Szófejtő játék

Kiemelném a felfedezés erejével ható *asztalfigyalmazó* szó jelentésrétegének megfejtését, amely igen nagy élményt jelentett tanulóink számára. Mint megtudtuk, olyan ember, aki nem eszi meg, hanem elszórja az ételt. Ezen érdekes volt, mint problémafelvetésen elgondolkodni. Ragyogó fogalmazások, páratlan esszék születtek erről az elgondolásról. Így jutottunk el a tájszavak megfejtésétől a *Mihályi tájszótár* használatával a szövegalkotáshoz.

Hangfelvételeket készítettünk olyan emberekkel, akiknek beszédében még érezhető a tájszólás. Tervet készítettünk, hogy mit kérdezznek tőle: pl.: fiataalkoráról, a falu szokásairól, ételeiről, a mezőgazdasági munkákról, az ünnepekről.

12. A névcsúfolók, a falucsúfolók

A névcsúfolók, a falucsúfolók népünk tréfás, játékos kedvből fakadó csipkelődések a költészet világát vetítették a gyerekek felé, igen nagy sikert arattak a tanítás folyamán. A tréfás, játékos kedv, a nyelvi humor és csipkelődés is a költészet világát rejti. Megfigyelésen, szellemes gondolkodáson alapulnak. Érdekes volt, hogy mindig vagy a hibákra, vagy az erényekre mutattak rá, mindig a szomszéd falut csúfolták.

Feladat	Tanulói tevékenység	Műveltség-terület/tantárgy	Célok, követelmények
Tanuld meg a rábaközi névcsúfolókat! <i>Ádám batyut visz a hátán. Elemér, neked tojik az egér. Katica, körmüllön meg a cica!</i> Alkoss te is hasonlókat! Ernő..... Kati..... Lajos.....	Páros munka Kiscsoportos munka Memoriter Kreatív szövegalkotás	Magyar nyelv és irodalom	Kreatív szövegalkotási gyakorlatok A nyelv játékosságának, sokszínűségének megfigyelése

Feladat	Tanulói tevékenység	Műveltség-terület/tantárgy	Célok, követelmények
<p>Falucsúfolók</p> <p>Fejtsd meg a falucsúfolókat, hogy kit miért csúfoltak!</p> <p><i>Nekidűnek, mint páliak a ködnek.</i></p> <p><i>A csornaiak megnyújtották a malac nyakát, hogy felérje a vályut.</i></p> <p><i>Szili turó, szanyi mácsik, egyik ollan, mint a másik.</i></p> <p><i>Vica, Beled, Vadosfa, Círák, Gyóró, Dénesfa befélér egy szatyorba.</i></p> <p>Alkossatok ti is falucsúfolókat!</p>	Egyéni és páros munka	Magyar nyelv és irodalom	Szókincsgazdagítás Nyelvi sokszínűség felfedeztetése

7. táblázat: Névcsúfolók, falucsúfolók

13. Nyelvi játékok a tájszavakkal, szókincsfejlesztés

Feladat	Tanulói tevékenység	Műveltség-terület/tantárgy	Célok, követelmények
<p>Szófejtés:</p> <p>A magánhangzók és mássalhangzók segítségével fejtsd meg mit jelentenek a szavak!</p> <p><i>Kergeberge OLODOBNS</i></p> <p><i>Teráta ENEDERTLN</i></p> <p><i>Zsombor AKAÓSZJT</i></p> <p><i>Böstörög EEEIKNZLL</i></p> <p>Te is készíts hasonló játékot az alábbi szavakkal!</p> <p><i>Peleszke, dödörösész, cepedliz, tütyműty, töprődik</i></p>	A szavak jelentésárnyalatának feltérképezése	Magyar nyelv és irodalom	Szókincsgazdagítás Nyelvi sokszínűség felfedeztetése

8. táblázat: Nyelvi játékok tájszavakkal

Megfigyeltük a szókapcsolatok gazdagságát és megfejtéseket készítettünk pl.:

1. Belepte a dér a fejét.
2. Didereg, dudorog, mint a vénasszony.
3. Úgy néz az emberre, mint a vasvilla.
4. Egyet eszik a hasával.
5. Kinyílik a csipája.

Az évszakra utaló szókapcsolatok nem csak az alsós, de a felsőtagozatos gyerekek között is nagy sikert arattak, pl.:

1. Kisül a béka szeme a vízben.
2. Megrázta Gergő a szakállát.

14. A nyelvi modul záró feladatai

A nyelvi modul záró feladatai kapcsán összegyűjtöttük, hogy mi mindent ismertünk meg a nyelvjárásokból, és miért értékesek. A gyerekek összegyűjtötték, és gondolattérképpel, fürtábrával szemléltették, hogy mi mindent tudtak meg a nyelvjárásokról. A rendszerező tevékenység során a tanulók előtt komplexen jelent meg, hogy a nyelvjárásokban érvényesül:

- Az érzelemkifejezés
- Képszerű láttatás
- Tájji változatosság dicsérete
- Helyi, nyelvi kreativitás
- Népi bölcsesség
- Nyelvi humor
- Közösségi összetartozás
- Nyelvi otthonosság
- Szellemi, kulturális örökség meghatározó eleme
- Anyanyelvi nevelés: A tájnyelv nem szegény, hanem érték és megőrzendő érték!

15. Tehetséggondozás-közösségfejlesztés

Tájnyelvi vetélkedőket rendeztünk a Rábaközben, amelyen a Rábaköz iskolái vettek részt. Első versenyünket az Írók Alapítványa támogatta. Az együttes élmény, a közösségteremtés és a játékos tanulás közelebb hozta egymáshoz a tanulókat, nem csak ismereteket szereztek, hanem nagyon jól érezték magukat és élményeket is gyűjtöttek.

„A nyelvjárások a helyi kultúra hordozói, a helyi kultúra újjáteremtésének eszközei.” zárta a Tájnyelvi vetélkedőt, Dr. Kiss Jenő akadémikus Mihályiban, a szülőfalujában. Bízom benne, hogy rábaközi nyelvészprofesszor gondolatai tovább élnek a nyelvjárások tanításával.

16. Miért fontos napjainkban is a regionális kultúra tanítása?

Mert a vidék kultúrája háttérbe szorul, a régiók nem tudnak egymásról, a fővárosi gyerekek elszigetelődnek. Környezetünket egyre inkább csak praktikus és pragmatikus szempontok alapján ismerjük. Értékeink háttérbe szorulnak, ezért fel kell fedezni, meg kell ismerni kulturális örökségünket. Nemes Nagy Ágnes gondolatait idézve:

„Tanulni kell magyarul és világul, tanulni kell mindazt, ami kitárul, ami világít, ami jel, tanulni kel, szeretni kell!”

A taneszközcsomag és a képzési módszer továbbfejlesztése és terjesztése, adaptálása hozzájárulhat más régiók kultur- és művelődéstörténeti anyagának a feldolgozásához. „A koncepció elterjesztése a „know how” átadása olyan színpalattal gazdagíthatná az irodalom- és művelődéstörténet oktatásának rendelkezésére álló taneszközparkját, amely végre méltó helyet biztosítana a regionális kultúrának a magyar közoktatás szerkezetében.” – részlet a szakértői véleményből.

Irodalomjegyzék

- Fodor Katalin 2001: A magyar nyelvjárások hangrendszerre. In: *Magyar dialektológia*. Kiss Jenő (szerk.) Osiris, Budapest. 325–348.
- Forgács Anna – Horváth Zsuzsanna 2006: A regionális kultúra tanításáról. In: Sipos Lajos (szerk.) *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Krónika Nova, Budapest. 914–921.
- Gáspár László 1994: Az iskolaügy modernizációja; Innováció és reform. *Új Pedagógiai Szemle* 44. 11. 4–16.
- Gáspár László 1996: *Innovációs folyamatok menedzselése az iskolában*. OKKER Oktatási Iroda, Budapest.
- Gecsei Edit 1999a: „Műveld a csodát, ne magyarázd!”: taneszközcsomag a regionális kultúra és a művelődéstörténet tanításához. *Módszertani Közlemények* 39. 1. 44–47.
- Gecsei Edit 2000: Az iskolapadtól a konferenciateremig. Egy műhelyvezető emlékei... *Hogyan Tovább?* 3. 8–9.
- Gecsei Edit 2002: Körforgás. *Irodalomismeret*. 12. 1–2. 60–66.
- Gecsei Edit 2003: *Tanulói-tanári tevékenységformákkal az élményszerű regionális irodalom és művelődéstörténet tanításáért*. MPI, Győr.
- Gecsei Edit 2008: A regionális irodalom és művelődéstörténet tanításáért. In: Kiss Gábor (szerk.): *Kutató Tanárok Tudományos Közleményei 2007-2008*. Kutató Tanárok Országos Szövetsége, Budapest.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest. 260–348.
- Kiss Jenő 2000: *Magyar nyelvjárastani kalauz* (Magyar Nyelvészeti Továbbképzési füzetek 3.). ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Kiss Jenő 1979: *Mihályi tájszótár (Rábaköz)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kovács Sándor 1988: *Innováció az oktatásban*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Loránd Ferenc 1991: Kísérlet és az innováció szerepe a pluralista okta-

tásügyben. *Új Pedagógiai Szemle* 41. 7–8. 19–21.

Mihály Ottó 1983: Innováció és permanens fejlesztés az oktatásügyben. *Baranyai Művelődés*. 1983. 3.

Pőcze Gábor 1984: Közoktatásfejlesztés-kísérletező iskolák. *Pedagógiai szemle* 34. 5. 408–416.

Vámos Tibor 1994: Innovációs kihívások az ezredfordulón. [*JUSS Társadalmismereti és Kulturális Szemle*](#) 161–168.

A SZOMBATHELYI REGIONÁLIS KÖZNYELV NYELVJÁRÁSI HÁTTERE

H A J B A R E N Á T A

ABSZTRAKT: Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy felvázoljam, milyen nyelvjárási gyökerekből táplálkozik a Szombathelyen köznyelvként használt regionális beszéd mód. Szombathely kitűnő terep a regionális köznyelviség vizsgálatára, ugyanis a települést a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió veszi körül, tömeges népességcsere nem került sor. A városhoz csatolt több peremközség pedig sajátos nyelvjárási szint vitt a város nyelvhasználatába.

A rétegzett, reprezentatív mintavétellel nyert gyűjtött anyagom elemzett regionális adatain belül a használók körét és a használati gyakoriságot figyelembe véve különítettem el a nyelvjárási jelenségeket, melyeket további két csoportba soroltam (kihalóban és visszaszorulóban lévők). Az írás példákkal szemléltetve mutatja be ezeket.

KULCSSZÓK: regionális köznyelviség, városi nyelvjárás, visszaszoruló és kihalófélben lévő nyelvjárási jelenségek

KEYWORDS: regional dialect, urban dialect, vanishing dialectal phenomena

1. Bevezetés

Mint ismeretes, a *regionális köznyelviség* olyan a helyi nyelvjárások és a beszélt köznyelv közti átmenet, nyelvhasználati közveleg, amely

köznyelvközeli és köznyelvi funkciójú, ám helyi nyelvjárási sajátosságokat is hordoz. A regionális köznyelviség fejlődését ugyan a beszélt köznyelv irányítja, a nyelvjárási hatásról sem szabad megfeledkezünk. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az erőteljesen érvényesülő köznyelvi befolyás ellenére a nyelvjárások nem tűnnek el teljesen, hanem a különféle pragmatikai változások (erről lásd Kiss 2001: 248–255) következtében nyelvrendszertanilag módosulnak. Még hozzá úgy, hogy megszabadulnak a köznyelvtől leginkább eltérő, kirívó nyelvhasználati jellegzetességeiktől, kevésbé feltűnő nyelvi jegyeik pedig – esetenként némiképp átalakulva – továbbra is fennmaradnak, és a regionális köznyelviség sávját gazdagítják (vö. Elspass 2005: 21).

Doktori dolgozatomban azt a célt tűztem magam elé, hogy elvégezzek egy általános szinkrón változáskutatást annak érdekében, hogy „felderíthető legyen a nyelvjárás – regionális köznyelviség – köznyelv közti nyelvi változás is” (Hajba 2012: 9) a nyelvhasználati sávok elkülönítésével, az egyes jelenségekre jellemző változási irányok meghatározásával. Korábbi írásaimban (l. pl. Hajba 2017a, 2017b, 2018) kísérletet tettem a szombathelyi regionális jelenségek vizsgálatára, a regionális köznyelvi jelenségek elhatárolására a gyakorisági mutatók alapján. Azaz elkülönítettem azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek sok adatközlő beszédében, illetve nagy számban fordulnak elő. Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy felvázoljam, milyen nyelvjárási gyökerekből táplálkozik a Szombathelyen köznyelvként használt regionális beszédmód.

2. A vizsgálatról

2006–2011 között 50 társadalmilag és területileg (városrészek szerint) rétegzett, reprezentatívan kiválasztott szombathelyi lakossal (tősgyökeres és betelepült) készítettem 1–1 órás spontánbeszéd-felvételt. A hanganyagok leghitelesebb (vö. Chambers–Trudgill 1980: 58–59) 30 percét elemeztem, és középfinom fonetikus lejegyzéssel legépeltem. Minden beszélt köznyelvtől eltérő (vö. Balogh 1992: 25; Kristóné 2006: 239) regionális adatot táblázatban rögzítettem adatközlőnként és ösz-

szesítve is a nyelvi szinteknek megfelelően. Így egyrészt megkaptam a teljes szövegbeli köznyelvi és regionális adatok arányát, másrészt konkretizáltam az adatközlők nyelvhasználatában előforduló összes regionális nyelvi jelenséget az egyes nyelvi szintek szerint. Ezek értékelésével, összevetésével már megnyugtatóan lehet nyilatkozni egy-egy társadalmi réteg, s továbbmenve a város mai nyelvállapotáról. Mód nyílik a *langue* értékű regionális jelenségek szintetizálására (vö. Balogh 1990) és annak megállapítására, mi normatív a regionális köznyelviségben. Valamint az ötven szövegfelvétel elemzése után a használati gyakoriság és a használók körének figyelembevételével megkísérelhetjük elhatárolni a nyelvjárási, illetőleg a regionális köznyelvi jelenségeket is egymástól. Minősíteni lehet a fő- és mellékalakokat, elkülönítve a visszaszorulót a terjedőtől.

Összesen 79 különféle hangtani, hangtani-alaktani, alaktani, szókészlet-tani és mondat-tani jelenségre találtam példát, ebből 65 (82%) az első két csoportból kerül ki. A szinkrón dinamizmus megragadása céljából az egyes nyelvi jelenségekre kapott értékek együttes vizsgálatával megkíséreltem elkülöníteni a terjedőben lévő jelenségeket a visszaszorulóktól, azaz a regionális köznyelvi változatokat a nyelvjárásiaktól. Az elhatárolást két szempont szerint végeztem: figyelembe vettem a használati gyakoriságot és a használók körét. A használati gyakoriság tekintetében az összes eltérést (ez a korpuszbeli gyakoriságot jelenti) vettem 100%-nak. A sok variánst felsorakoztató, illetve minden adatközlőm beszédében jelentkező jelenségeket *aktív használatú regionális köznyelvi jelenségeknek* tekintettem; a kevesebb változatot mutató és/vagy az adatközlők többségének beszédében fellelhető sajátságokat pedig *terjedőben lévő regionális köznyelvi jelenségként* elemeztem. Az összes regionális variáns 97%-a ide sorolható (93% az előbbi, 4% az utóbbi csoportba), amelyek 18 jelenségkategóriába illenek. 61 nyelvi jelenség pedig ritkábban fordul elő kevesebb beszélő nyelvhasználatában. Ezeket tartom nyelvjárási sajátosságnak, amely az összes regionális adatnak csupán 3%-át teszi ki. A regionális jelenségek nagy részét tehát a kihalóban és a visszaszorulóban lévő nyelvjárási sajátosságok adják. Illetve szinte minden regionális változat

az aktív használatú és a terjedőben lévő kategóriába tartozik. Statisztikai alapon a regionális adatokon belül a regionális köznyelvi variánsok vannak túlsúlyban, vagyis Szombathely nyelvhasználata elsősorban köznyelvinek, másodsorban regionális köznyelvinek nevezhető. Ez azonban nem meglepő, hisz a legtöbb nyelvjárásunk esetében is a köznyelvel való egyezés több, mint az attól való eltérés. A funkcionalitás oldaláról nézve viszont kis számú eltérés is elegendő ahhoz, hogy egyedíteni lehessen általuk az adott település nyelvhasználatát.

Kutatóhelyem a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió északnyugat-dunántúli nyelvjárás csoportjához tartozik. Vizsgálatom eredményeképp a Szombathely környéki nyelvjárási nyelvhasználat jellemzői közül én az *ë*-zést, a felső nyelvállású hosszú *ú*, *ű*, *í* rövidült ejtését, a zártabb *á* beszédbeli megjelenését, az intervokalikus geminálódást, a szótagzáró *l* hang pótlónyúlással vagy anélkül való kiesését, a *v* hang hatására bekövetkező zöngésülést, a szóvégi zöngétlen media ejtését, valamint az *l* hang határozóragok végéről való kiesését regionális köznyelvinek tartom a fentebb ismertetett szempontok alapján. Ezeken kívül szintén nagy gyakoriságú volt a hanganyagban a középső nyelvállású *ó*, *ő* röviden való ejtése (pl. *állando*, *sofőr*), a mássalhangzóhiány (pl. *acs*kós [= zacskós] *iszé* [= hiszen]), az inesszívuszi *-ban/-ben* helyett *-ba/-be* használata. A terjedőben lévő jelenségek között szerepel a köznyelvinél zártabb színezetű *a* (pl. *gazdának*, *partyára*), a mássalhangzó rövidülése, az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása (pl. *vòlt*, *mikòr*), a köznyelvben nem jelentkező teljes hasonulás (pl. *alunni*, *ah* [hozzá], illetőleg a határozott névelő elhagyása.

Ezek olyan jelenségek, amelyek kevésbé feltűnőek, a köznyelvi kiejtéstől kisebb mértékben térnek el, ezért használhatják őket gyakrabban akár formális beszédhelyzetekben is köznyelviként a beszélők. A jelenségek nagyobb, nyelvjárási csoportjára pedig épp az jellemző, hogy kírívóak, a beszélt nyelvi sztenderdtől távolabb állnak, ezért ritkábban fordulnak elő valószínűleg familiáris szituációkban, és jóval kevesebb szombathelyi lakos beszédében jelentkeznek. 61 jelenség tartozik tehát ide. A csoporton belül két további kategóriát különböztetek meg: a kihálóban és a visszaszorulóban lévő nyelvjárási jelenségeket.

3. A kihálóban lévő nyelvjárási jelenségek

A köznyelv hatása egyes nyelvjárási sajátosságokra erősebb, másokra gyengébb. Ez bizonyíthatóan jelentkezik adataim esetében is. A következő nyelvjárási jelenségekre elenyésző számú példa (a teljes korpusz 176.323 adatából 40-nél kevesebb) található a közel 500 oldalas adatbázisomban és/vagy csak néhány adatközlő (az 50-ből 11-nél kevesebb) beszédében fedezhetők fel. Összesen 40 nyelvi jelenség tartozik ide, melyből 31 hangtani-alaktani, 7 alaktani és 2 mondattani.

A 40 jelenség között 21 olyan, amely csak egy-két adatközlőm beszédében jelentkezik. Ezek tehát inkább egyedi beszédbeli sajátosságnak tekinthetők. Ezen adatközlők többségében férfiak, lakótelepen élnek, középkorúak vagy idősek, általános iskolai vagy szakmunkás végzettségű fizikai foglalkozásúak. Három adatközlő beszédében nemcsak 1–2, hanem 3–5-ször is jelentkezik egyéni sajátosság. Ők valamennyien általános iskolai végzettségűek, ketten lakótelepen élő nők. Ilyen egyéni beszélt nyelvi jelenség az *e:i* (*fiérelöttyintettük*), az *a:ë* (*katészter*), az *ö/ő:e* (*nehézzgépkézleji*) [= nehézzgépkézleői], az *a:u* (*suláta*) [= saláta], az *á:a* (*hanyadikos*), az *e:é* (*éngém*), az *e:o* (*fotolt*) [= fotelt], az *ë* (*tëhát*), az *ę* (*elvíleg*), az *é:ë* (*a zëvangëlikus, rakëtta*), az *i/i:é* (*észtegetni*) [= ijesztegetni], az *i:e* (*mennél*), az *ü:ë* (*fejsszijék*), az *u/ü:i* (*tikok, tiktyok*) megfelelés; a mássalhangzós jelenségek közül az **n hang palatalizációja** (*kinyöt, parolinyuk*), a **ty hang depalatalizációja** (*tikok*), az **n:l** (*ithol*), a **d:j** (*pejig*), az **n:j** (*onnaj*) [= onnan] és az **r:l** (*sparheldbe*) megfelelés; az **-en:-ért** (*ingyér*) és a **gy:n** (*mënnünk*) alaktani variánsok.

3 adatközlő hanganyagában találtam néhány példát az **l:j** (*fagyrajtot, kujcs*) és az **l:n** (*ahun*) megfelelésre, „**nákolás**”-ra, valamint az **e szócská** helytelen használatára (*nëm-ë*). A megkérdezettek 10–18 %-ára (5–9 adatközlő) jellemző az illabializáció (**ü:i**: *izentem, kézifiriszsze* [= kézifürésszel], *kilső*), az *l* igeképzőt megelőző zárt *ü*-zés (*begipszülik, énekültünk, présüni, rendütünk, stimmul*), a nyiltabbá válás (**u:o**: *fodbalista, hozzájok, minisztériom; ë:e*: *cseperëttem, évesek, kel* [= kell], *lefele*), az **l-ezés** (*billëg* [= bélyeg], *a zëggyensulozás, kölök, ül-*

lön), a **magánhangzótöbblet** (*dagadott, hétvégéjei* [= hétvégi], *mullani, kinyittani, sietteni*), a **mássalhangzótöbblet** (*bocsájt, buborka, iëvgyë* [= éve], *korcsmárosok*); különféle köznyelvtől eltérő **tótani változatok** (*ëgyébek, elalusznak, faluk, kéthónaponta, lëfeküsznek, kettön* [= ketten], *nehézebb*), **vegyülékes alakok** (*innend-onnand* [= innen-onnan + innejd-onnadj], *mindëneggyen* [= mindnyájan], *mindëneggyi* [= minden + mindegyik]), továbbá a „**süksükölés, csukcsükölés**”: (ami) *hajcsa* (a zelső kerekeket), *kinyissák* (a zajtót), (szó vót arru, hogy) *lëboncsák, monthassa* (magyarul is!), (nagyon) *szeressük* (ëgymás) és a **szokik ige** helytelen ragozása (*szokok* (mënni, sietteni, besegíteni), *szokom* (nézni, olvasni, mondani, látni), *szoktyák* (mëgmërni, mërni).

Az **ny hang depalatalizációja** (*asszon, bizon, hánszor, Hërin* [= Herény], *hiánzott, kislán, kötinbe, mozdonlakatos, natykarácson, a zönkormánzat, parasztlán, szëgin, villanszerelö, vörsönre, zshivánkodni*) és a **-ni** képző palatális változata (*akasztanyi, állittanyi, ásnyi, csákányoznyi, csapnyi, dúgoznyi, ëtetnyi, fökötöznyi, fölhoznyi, fölötöztetnyi, fudballoznyi, füzetnyi, lënnyi, lëszerënyi, öntögetnyi, öröznyi, pucúnyi, rámbiznyi, rëggeliznyi, rëndëznyi, segittenyi, ütetyi*) az adatközlök számát tekintve nem gyakoribb, viszont a példák számát nézve igen. Ezekre 20–40 köztii adatot találtam. Vëgül kihalóban lëvö hangtani jelenségnek tartom még a polifonémikus *ā*-zást (*āra, a zasztāra, elfoglātam, fāra, foglāva, foglākozok, hizlāni, hāt* [= halt], *nyarāni, összöszabdāta*).

Az adatok tanúsága szerint a szombathelyi nyelvhasználók a fenti nyelvjárási jelenségeket érzik leginkább kerülendönek. Ezért ezek a kirívó dialektális változatok alacsony használati gyakoriságuknál fogva *kihalóban* vannak, szociálisan nem általános érvényűek. Az összes jelenségnek közel felét (49 %-át) s a nyelvjárásinak minösített jelenségek többségét (64 %-át) teszik ki. A nyugat-dunántüli nyelvjárási régió sokféle, sajátos táji színezetet adó alakja távozik tehát velük a szombathelyi regionális nyelvhasználatból. Nyelvszociológiai meghatározottságukat illetően elmondható, hogy ezek közül a legtöbb táji változat a 60 év fölötti, falusi származású, korábban fizikai munkakörű, többségében

nyugdíjas férfiak beszédében jelentkeznek. A középkorúak közül három szakmunkás iskolát végzett, fizikai foglalkozású férfi emelhető ki. A néhány fiatal a tőtani változatok és bizonyos nyíltabb–zártabb realizációk (*ë:e, ɛ, ě*) kapcsán említhető itt meg.

4. A visszaszorulóban lévő nyelvjárási jelenségek

A következő nyelvjárási jelenségek az előző csoporthoz képest valamelyest nagyobb mértékben (20–300 adat és/vagy 11–28 adatközlő) jellemzőek a szombathelyi beszélt nyelvre, de az összes adathoz képest ezek száma sem jelentős. 22 nyelvi jelenséget soroltam ide: 18-at a hangtan-alaktan, 4-et az alaktan területéről. Az adatok rendszerezésekor elsősorban a hangtani jelenségekre összpontosítottam, ezért az egyes morfémák háromalakúságának eseteit nem vettem külön csoportba, csak az *ő*-zés esetében. A jelenségek most következő példaszzerű bemutatásakor viszont az alaktani változatok között is feltüntettem őket. Így ténylegesen 23 jelenséget sorolok fel az alábbiakban.

A nagyobb előfordulási arány miatt került ebbe a csoportba (34 adatot találtam rá a korpuszban), nem az adatközlők száma miatt (csupán 9 szombathelyi nyelvből adathozható) az **á utáni o-zás** (pl. *általábo, bátyámot, édesapámot, elfárottam, fapuskákot, fokságbo, gépállomáso, hármon, hátomra, hiábo, kórházbo, lábomná, mezitlábossak, uorágbo, pájázotokon, palotájo, parancsnokságro, sajtárbo, uccábo, utáno*).

Az 50 szombathelyi adatközlő 22–38 %-a beszélt nyelvében figyelhető meg a **határozórag rövidülése** (pl. *ahho, apáho, fiérfiakho, fíjamho, másho, ezékhē, özvegyembērkhē, férhō, háromszo, sokszo, husvítko, ijjenko*), a **labiális ü-zés** (pl. *ëvüszzi, evüszik, evüttük, füzetni, füzetnyi, kü [= ki], őnékük, tüsztá [= tisztá], végüg [= végig], vüdd, vüszzi, vüttek*), a **zárt ü-zés** (pl. *áttörütő, belü [= belőle], dült, dütem, éntülem, fölfüstütük, föllütték, gyütt, gyütméntnek, kidül, lüszért, ötülö, szakazvezetü, tizēnkettü, törüni, üket, ü [= ő]*), a **zárt o-zás** (pl. *csapatműszokot, csok [= csak], diktofonra, moji [= mai], oszt, osztá, osztá, pizsomát, stoférungot, szolma, tudotosul, urodalmagba, urodalom, uroságnak*), a **nyílt a-zás**

(pl. *furajok, hányadikas, harmadikas, kalbászt, mas* [= most], *mast, másodikas, nyolcadikas, nyugdíjasak*), a **nyiltabb** *e* (pl. *Céldömlőlkig, cseréberélünk, elemít, elmondani, kerestük, lestük, munkahejet, Pestén, tēhén, testvéreit*), a **hiatustöltés** (pl. gyakorlatra) *ja* [= a], (mégalakította) *ja, anyájék, anyujék, anyujékka, a zapujéké, Júliájék, magájé, mamájék, natypapájékná, tēját, Titójék, Vicájék*), az **explozív gy-zés, ty-zés** (pl. *átugorgyuk, bébiszittérgyē, combgyáná, együtték, gyégēn, gyutni, hivgyák, irgya, mérleglgyük, tesvírgyē, vágglgyátók, várgyá, zsebggyibe, aptya, naptya, szoktyák, szövőgéptyē*); valamint az alaktani jelenségek közül a **toldalékmorfémák háromalakúsága** (pl. *barátnőjő, főggyő, a zőccső, temetőjő, vezetőjő, vőjő, áttörűtő, etörtő, föltörtő, kijelöltő, lēdőrzsöltő, lētöltöttő, fēlkészűvő, ködvő, tömvő*), az **elemismétlés, ill. elemismétlésszerű realizációk** (pl. *asztat, a zenyimé, itten, ménk /kerittésünkön/, /min/ gyerekként, /mint/ kíséřőként, mink, mostan, ottan, őtet*) és a **toldalékolás:** (mind) *akit* (a hátát ütötték), *bálra, bucsura*, (nagyon ügyes) *ebbe* (a térēn), *előnyére* (származott), *gyerekkoromi, hászt, mégért* [= megérett], *nagyra* [= nagyon, nagyban], *Tolnán, Tolnára, vērsenyēkēn* (jár), *embēr/vel, akinál, a zērēccsiginá, gyerekkēkná, mindēnkiná, naty-szūlejimná, térná, utēpittésná, ehhez, férhő, nēnijékhöz, a zőregēkho*.

Ugyan csak 14 adatközlő használ zárt *í-ző* alakokat, viszont viszonylag gyakrabban fordul elő (103 adatot találtam rá): pl. *albírledbe, besőtítédik, betēttik, bevetisre, dīlelött, egissígūgyi, előlīptették, emlīkszēk, emlīkszēm, észrevēttik, felesīgēmnek, fīk, fizetnīk, földrēngīs, idejīn, újje* [= éjjel], *a zīlet, ín* [= én], *kéccsigbe, kibzejjē, kimīsz, kinīsztük, kīpes, kīső, kīsűbb, kīstem, kīszenlītēs, kivégzīs, kivibe, kīzilabdázni, kōrnyīkre, máskīpp, mēkkértik, nígy, nīmēt, pótlīkot, rátívē, rīgēn, sőtīdbe, százalīk, szījjet, szījjeszēttē, szomszīdolo, szūlīsznő, tīlire, tōttōttik, vígē, vígett, vígre, visszaengettik, vittik, zōlcsīgēt*. Ez a jelenség Szombathelyen főleg a belvárosban vagy lakótelepen élő általános iskolát vagy szakmunkásképzőt végzett, fizikai foglalkozású férfiak beszédére jellemző. Viszont 1–1 érettségizett és diplomás esetében is megfigyelhető. Meglepő, hogy ugyanannyi középkorú nyelvhasználatában jelentkezik, mint időseben, és két 15–39 év közti adatközlő hanganyagából is adatható.

10 nyelvjárási jelenségről pedig az állapítható meg, hogy az adatközlők 42–60%-nak a beszélt nyelvében több alkalommal megfigyelhető (49–279 adatot találtam rájuk). A hangtani és hangtani-alaktani jelenségek közül ilyen a polifonémikus *ē* hang ejtése (pl. *ēfelesztē, ēfoglalta, ēfogyott, ēhagyott, ēkēbzēni, ēkerūtünk, ēmēntem, ēvūszi, ēlfordútam, ēl-montam, ēlnézés, ēlváltunk, ēlvoltam, cipētē, emēgettem, felēni, figyēni, fōlkētyük, fōkēni, kēni, kētētem, kezēni, kikēvē, kiterēnek, nevētē, szerēték, Szombathērū, termēni, tūzētünk, ēre, szērp-horvát* stb.). A hosszú *ā*-nál az *el* igekötőből kieső szótagzáró *l* hang hatására létrejövő nyúlás gyakorisága miatt jelentkezhethet több mint négyszer többször ez az ejtés.

A zárt *u/ú* ejtése jellegzetes nyugat-dunántúli nyelvjárásiasság, amely kirívó beszédbeli sajátosság, mégis az adatközlőim 52%-ának nyelvhasználatában jelentkezik. 92 adatot találtam rá (pl. *ahul* [= ahol], *ahun* [= ahol], *ahunnan* [= ahonnan], *amiuta, azuta, behajútam, biciklitárulóba, bolduktalannak, burulások, csókúhat, csutakúni, dobulok, dúgosztam /4/, dúgozni, dúgoznyi, erabúták, félkarút, földarabuták, főburulni, főgyalogúni, gondud, gonduhatód, gondúnak, gondusz, gyakorrúni, gyilkúnak, hajúni, harcút, horduk, hun* [= hol], *hunna* [= honnan], *jászuba, kapcsút, kiburitotta, kicsufúnak, kiszámulod, kubikus, lēborútam, musakodni, mustohaapámhoz, összepakulok, pucujjak, pucúni, rabúnak, rúla, sunka, táncútak, tull* [= toll], *udvarút, úta, vásárukra, vásárúni, zsufulva* stb.). A példák mutatják, hogy sokszor a szótagzáró *l* kiesése miatt meg is nyúlik az *u* hang.

Külön jelenségként kezeltem a **határozóragok zártabbá válását** (pl. *ájulázszbul, csopordbul, igazábul, horvádbul, ujbul, abbu, annyibu, dolgozóbu, iskolábu, Olaszországbu, rosszabbu, rutimbu, szomszédbu, ebbül, Karintibül, mütüürbül, amibü, börtömbü, ebbü, embərbü, kösségbü, mēgyébü, mibü, pénzbü, szövödébü, csudárul, kutyajárul, Tápérul, arru, jobru, kocsiu, Magyarországru, szalonnáru, errül, ezékrül, errü, felirü, hatseregrü, környékrü, kívüürü, messzirü, mirü, munkajejrü, névrü, Körmendrü, végirü, lányomtu, attu, csaláttu, családostu, dollártu, a zédēsanyámtu, hattu* [= hattól], *katonájétu, munkátu, szikrátu, Albértül, pērcütül, csövestü, elejétü, élettü, embértü, mindēnkítü* stb.).

Az *é* helyett ejtett *i*-t is kevésbé tartják feltűnőnek a szombathelyiek, mivel kétszer több adatközlő (28) beszédében figyelhető meg ez a zártabbá válási tendencia, s majdnem kétszer annyi adatot (193-at) találtam rá, mint a zárt *i*-zésre (pl. *beszilünk*, *bognárkint*, *cukorféliket*, *csőrít*, *dílutaji* [= délutáni], *egisz*, *egyib*, *egyipkin*, *ekive*, *életive*, *elibé*, *élig*, *a zenyim*, *évibe*, *fejín*, *feleségit*, *felirü*, *fiéliket*, *fil* [= fél, ige], *gabonarészit*, *gyerékinék*, *hédvégín*, *hejín*, *hozzáipitettek*, *a zidésapám*, *ippen*, *keminyen*, *kepibe*, *kerekín*, *kerítettésin*, *kertyinék*, *kezt*, *konyhakötinyé*, *közepibe*, *leginyék*, *minni* [= minél], *némibe*, *népní* [= népnél], *nevit*, *öccsinek*, *a zölibe*, *örökki*, *pénzít*, *pincéjibe*, *résziröl*, *rit* [= rét], *segiccsig*, *sötítkéék*, *szégin*, *széginy*, *széginyejim*, *szélin*, *tehinszekereket*, *területin*, *tévibe*, *tiezbe*, *tinyleg*, *tizedikin*, *tizénötödikin*, *törtint*, *törtinelmí*, *végín*, *végire*, *vüttik*, *zömit*, *zsebggyibe* stb.). Sok esetben a zárt hosszú *i* rövidült ejtése hozza létre ezeket az alakokat, de más nyelvtörténeti háttere is lehet a rövid változatoknak.

Az összes regionális adat viszonylatában visszaszoruló jelenségnek minősül az *ő-zés* is. Eseteit mind egy kategóriába vettem, amely alapján ez az adatközlők 48%-ának a beszédében lelhető fel összesen 212 esetben. Többségében a hangsúlytalan *ő-zés* jellemző (pl. *áttörütő*, *barátnőjő*, *büdösök* [= büdösek], *csöpöröttem*, *ehhöz*, *előttő*, *embör*, *emlékszöm*, *etörtő*, *félkészűvő*, *föggő*, *föltöttő*, *föltörtő*, *jövödelmē*, *kérésztölésēket*, *kérésztölt*, *kijelöltő*, *ködvő*, *köjjön*, *köllött*, *lédörzsöltő*, *lepödöket*, *lésző*, *létöltöttő*, *mékpérzsöltük*, *a zöccsö*, *összö*, *ötülő*, *röngöngépēn*, *szédölgős*, *temetőjő*, *tömvő*, *töpörtője*, *vésző* [= veszel], *vezetőjő*, *vőjő*, *vörsönre*), de találtam példát a hangsúlyos változatra is (pl. *bötüve*, *csöpöröttem*, *fölső*, *föstő*, *jövödelmē*, *kő* [= kell], *ködvő*, *köjjön*, *köll*, *köllött*, *ölég*, *öléggé*, *röptér*, *töpörtője*, *vörsönre* stb.)

A **nyitódó diftongusok** sem tartoznak egyelőre a kihaló nyelvjárásiasságok közé a regionális adatok viszonylatában. Az adatközlők több mint fele ejt a középső nyelvállású hangok helyett átmeneti variánsokat. Összesen 279 esetben adathozható ez (pl. *becsukuodik*, *behivuomon*, *bemonduon*, *beszuornak*, *biruo*, *cukkuotak*, *disznuot*, *duogosztam*, *huo*, *irtuon*, *juo*, *juol*, *kukoricafosztuo*, *nyuocvannyóc*, *a zuoráját*, *puoznákra*, *riaduo*, *szuol*, *a zutuobbí*, *vuot*, *vuolt*, *erdiüögbe*, *esüös*, *fenyüőajját*,

kísüöb, mezüöre, üöket, örvezetüönek, a züösszel, szölüö, szüörzetnél, teknyübe, tetüöt, beszüönek, cseresznyüet, a züedésapám, éjfiö, üelet, üen, üevig, fehiör, felesüögnök, fiölüket, fiörehusztuk, fiötünk, forintiör, fügiöt, kiöt, legüenyegylet, lüörüünk, miög, niögy, szüöp, tehiön, tiölön stb.).

A *v* zöngésítö hatása mellett a *v* **hang zöngétlenülése** is él a szombathelyi regionális nyelvhasználatban. Az adatközlök 46%-ának beszélt nyelvéböl kimutatható 112 esetben (pl. *bizonyütfány, hatfan, hetfenöd-be, hétfögö, illetve, Istfán, kapfa, képfiseleténél, kilencázötfenhárom, kilencfen, osztfa, ötfen, százötfen, tesföremmel, testförek stb.).*

Végül a **magánhangzöhiány** tartozik még ide az adatközlök száma miatt, viszont erre kevesebb adatot találtam (a legjellemzöbök pl. *aszt* [= aztán], *áltanos, báb'asszony, bi'lög'áját* [= biológüiáját], *ögymill'ó-kéccáz-özör, észtögetni* [= ijesztegetni], *gimnáz'um, hig'énijával, hig'én'amentös, löher, m'énk, minisztér'umi, m'után* [= miután], *nehözgöp-kez'leji* [= nehözgöp-kezelöi], *oszt, tölöfonok* [= telefonálok], *a zucca'jtöig*). Az alaktani jelenségek közöl pedig az **ikes ige iktelen** ragozása (pl. *alszok, átköltözök, bizok, dolgozok, elgondolkodok, emlékszök, foglalkozok, fölöttözök, iszok, jáccok, lakok, lüfekszök, mögmosakszok, próbákozok, reményküedök, találkozok, tartozok, törödök, utazok, vágyok stb.*) 30 adatközlöm elemzett hanganyagában szerepel a köznyelvtöl eltörö adatok között. Továbbá a korpuszböl 75 valódi és jelentésbeli tájszó adatható 24 adatközlö beszédéböl (pl. *battyoktunk* [= ballagtunk], *elsöbe* [= elöször], *sajtárbo, sutytyó* [= kamasz, suhanc], *vigyáz mög* [= vigyáz csak / figyeld meg], *hökkön* (süt pereg), *pitar* [= pitvar], (másik) *szörre* [= a falu másik részére, utcájába], *bökködni* [= ismételen bökdösni], *összeöszkábált* [= ösztetákolt], *elágözodott* [= elágözött], *rospic* [= rosseb], (a *paṭak*) *szektö* [= átszelte], *vékli* (küenyér) [= hosszúkás alakú péksütemény], *mögépültük* [= felépítettük], *döklire* [= tetöre], *hancsikturás* [= vakondtúrás, hangyaboly], *parolinyuk* [= kabátjuk], *rugodásztuk* [= rugdaltuk], *bilicke* [= egy játök], *dödölle* [= egy burgonyás étel], *geggyültük* (öket) [= vigyáztunk rájuk], *kevercöltök* [= kevergettök], *pozvénya* [= tollfosztásáldomás], *früstök stb.*)

Az imént felsorolt jelenségek tehát visszaszorulóban vannak a kutathely beszélt nyelvéböl, szociálisan kevésbé általános érvényük

Az összes jelenség 28 %-át s a nyelvjárásnak minősített változatok kisebb részét (36 %-át) teszik ki. Előfordulási gyakoriságuk alapján az a következtetés vonható le, hogy egy darabig még megmaradnak a nyelvjárás szintjén a familiáris beszédhelyzetekre korlátozódva, majd később ezek is fokozatosan eltűnnek a nyelvhasználatból. Ezen a csoporton belül a magasabb adatszám tekintetében kiemelendő a zárt *i*-zés (193 adat), az *ő*-zés (212 adat), valamint a nyitódó diftongusok használata (279 adat). A jelenségek az 50 adatközlő felének beszélt nyelvére jellemzők. Ezek tehát olyan táji jelenségek, melyek élénkebben élnek a helyi nyelvhasználat főként informális beszédhelyzeteiben. A csoporton belül ezen jelenségeknek van nagyobb esélyük, hogy ha korlátozott érvényben is, de megmaradjanak a nyelvjárás szintjén.

A visszaszorulófélben levő változatok nyelvészeti kötöttségét tekintve megállapítható, hogy többségében az alacsonyabb iskolai végzettségű, korábban fizikai munkakörű nyugdíjasoktól származnak az ide tartozó adatok. Feltűnő viszont a fiatal adatközlők nagyobb aránya (43 %) az előző kategóriához képest (25 %). A fiatal nemzedék a határozóragok zártabbá vált, *l*-es alakjai (*-bul/-bül, -rul/-rül*), az *ē, a:o, o:a, é:i, o/ó:u/ú, ő/ő:ü/ű*, az *i*-zés, az *ő*-zés, a nyitódó diftongusok, a magánhangzóhiány, a hiátus megszüntetése, a *v* hang zöngétlenülése és az *ikes* ragozás kapcsán említhető meg itt.

5. Összegzés

Összegzésképp megállapítható, hogy a regionális jelenségek többsége (77 %-a) visszaszorulóban van a kutatóhelyen. Azaz a város szinkrón nyelvállapotában a nyelvi változás egyelőre nem a nyelvi rendszer szintjén mutatható ki, hanem az előfordulási gyakoriság alapján. A nyelvjárások köznyelviesülése tehát nagymértékű, megjósolható, hogy a jövőben a város nyelvhasználati variabilitása jelentősen csökkenni fog, a nyugat-dunántúli nyelvjárás régió sokféle, jellegzetes táji színezetű változata távozik ezen jelenségekkel a szombathelyi regionális nyelvhasználatból.

Irodalomjegyzék

- Balogh Lajos 1990: A nyelvi regionalitás szintjei. In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5–6-án rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai.* (Linguistica, Series A. Studia et Dissertationes 3.). Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 121–127.
- Balogh Lajos 1992: A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma.* (Linguistica, Series A. Studia et Dissertationes 8.). Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 23–30.
- Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter 1980: *Dialectology.* Cambridge University Press, Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney. 56–59.
- Elspass, Stephan 2005: Zum Wandel im Gebrauch regionalsprachlicher Lexik. Ergebnisse einer Neuerhebung. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 72. 1–51.
- Hajba Renáta 2012: *Regionális nyelvhasználat Szombathelyen.* Doktori disszertáció. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Hajba Renáta 2017a: Összehasonlító vizsgálatok a felső nyelvállású hosszú magánhangzók rövidülésének köréből Szombathelyen. In: Hajba Renáta – Tóth Péter – Vörös Ferenc (szerk.): *„...ahogy a csilag megy az égen...”: Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére.* Savaria University Press, Szombathely. 121–130.
- Hajba Renáta 2017b: A regionális köznyelvi jelenségek társadalmi háttere Szombathelyen. In: Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *“A véges végtelen” Tanulmányok Vörös Ferenc 60. születésnapjára.* Savaria University Press, Szombathely. 79–96.
- Hajba Renáta 2018: Regionális köznyelvi jelenségek Szombathelyen. In: Láng Gusztáv – Pusztay János – Sipos Lajos – Vörös Ferenc (szerk.): *“Élményközpont” Fűzfa Balázs 60 éves.* Savaria University Press, Szombathely. 76–89.

- Juhász Dezső 2001: A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–271.
- Kiss Jenő 2001: A regionális nyelvhasználat és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 175–256.
- Kristóné Fábián Ilona 2006: Egy adatközlő regionális nyelvhasználatának szintje. In: Galgóczi László – Vass László (szerk.): *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. JGyF Kiadó, Szeged. 239–243.

SZINKRÓNIA ÉS DIAKRÓNIA A MAGYAR NYELVATLASZOK ANYAGÁBAN: EMLÉKEZÉS A NYELVJÁRÁSTÖRTÉNÉSZ IMRE SAMURA

JUHÁSZ DEZSŐ

ABSZTRAKT: Imre Samu a 20. századi magyar dialektológia egyik kiemelkedő alakja, *A magyar nyelvjárások atlasza* egyik gyűjtője és szerkesztője. Nyelvjáráskutatóként főleg a mai magyar nyelv területi változatainak leírását tekintette feladatának, monográfiaként megjelent akadémiai doktori értekezése, *A mai magyar nyelvjárások rendszere* (1971) is ezt célozza a nagyatlasz adataira építve. Kevésbé közismert azonban Imre nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti munkássága, amely ugyancsak figyelemre méltó. Tanulmányomban az 1971-ben elhangzott akadémiai székfoglalóját (*Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelv-atlasz anyagában*) és a hozzá vezető kutatói életutat értékelem tudománytörténeti szempontból, kitérve ezek mai és jövőbeli értékeire, aktualitásaira is.

KULCSSZÓK: Imre Samu, nyelvjárástörténet, nyelvföldrajz, magyar nyelvatlaszok, történeti hangtan, lexika, jelentéstan, atlaszegyesítés

KEYWORDS: Samu Imre, historical dialectology, linguistic geography, Hungarian linguistic atlases, historical phonology, lexicology, semantics, unifying of atlases

1. Bevezető gondolatok

Kerek harminc esztendeje, 1990-ben távozott közülünk a magyar nyelvjárás kutatás kiemelkedő alakja, Imre Samu. „Egy szálfá dőlt ki...” – ezzel a címmel búcsúztatta a Nyelvünk és Kultúránk hasábjain kortársa és barátja, Lőrincze Lajos. Sokan értékelték életművét, emberi és tudósi nagyságát, tudományos és közéleti szereplését. 1997-ben Kőbölkuti Katalin jelentetett meg róla életmű-bibliográfiát a Vasi Életrajzi Bibliográfiák sorozatban. Ez a kiadvány nemcsak Imre Samu publikációinak teljes jegyzékét tartalmazza, hanem rövid bevezető és életrajz mellett a vele készült interjúk és a róla készült írások adatsorát is.

A Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata hetvenedik születésnapján különszámmal köszöntötte Imre Samut, aki maga is tagja volt a szerkesztőbizottságnak. A szokásosnál vaskosabb füzet (MNy. 1987. 4. szám), a titokban készült „emlékkönyv” igazán meglepte, meghatotta az ünnepeltet, hiszen akkoriban általában az egyetemi szféra neves professzorai kaptak efféle tisztelegő kötetet, ő viszont – mint közismert – az MTA Nyelvtudományi Intézete egyik felelős vezetőjeként, akadémikusként ennek az intézménynek szánta munkaerőjének javát (tehát nem volt egyetemi tanszékvezető). A tisztelegő kötet kezdeményezője, „menedzser” a folyóirat főszerkesztője, Benkő Loránd volt, aki a következő évfolyamban (Benkő 1988) külön laudációval is köszöntötte a pályatársat és a barátot.¹

Azóta eltelt 33 esztendő, és ha magamat dialektológusként is számontarthatom, abban nem kevés szerepe van Imre Samunak. Egyetemi katedráról nem hallhattam előadni, mégis mestereim közé sorolom. Művei megkerülhetetlenek nemcsak számomra, hanem mindazok számára is, akik a magyar dialektológia területén kívánnak alkotni.

Imre Samu azonban nemcsak nyelvjárás kutató volt, hanem kiváló nyelvtörténész is. A Bárczi-iskola oszlopos tagjaként egy klasszi-

¹ Fialat kutatóként nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy nemcsak társszerkesztőként, hanem tanulmányíróként is jelen lehettem a Magyar Nyelv ünnepi számában.

kus nyelvemlék-monográfiával is beírta nevét a tudománytörténetbe: *A Szabács Viadala* című könyvét kandidátusi disszertációként védte meg (Imre 1958). De emlékezetes értekezést jelentetett meg *A magyar huszita helyesírás néhány kérdése* címmel is (Imre 1964), illetve rendszeresen jelentkezett a Magyar Nyelv hasábjain kisebb-nagyobb nyelvtörténeti tanulmányokkal a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben (l. pl. Imre 1953, 1955, 1957, 1959, 1960, 1963). Széles látókörű nyelvészeti-nyelvtörténeti ismeretei, szigorú módszertani következetessége okán kérhette fel Benkő Loránd főszerkesztő, hogy legyen a két történeti-etimológiai szótárunk (a TESz. és az EWÜng.) lektora és *A magyar nyelv történeti nyelvtana* (TNyt.) című nagyszabású akadémiai kézikönyv tudományos szerkesztőbizottságának tagja. A számos szerzőt megmozgató, több évtizedig folyó intenzív munkálatok koncepcionális vitákkal és a készülő szócikkek, fejezetek folyamatos bírálatával jártak.

2. A tanulmány célkitűzése

Mostani előadásomban egyik kiemelkedő tanulmányának felidézésével, a rá való reflektálással szeretnék megemlékezni Imre Samuról. (Címválasztásom is erre utal, erre visszhangzik.) Az írás fél évszázaddal ezelőtt, 1970-ben hangzott el a Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén, és a Magyar Nyelv 1971. évi 2. számában jelent meg *Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvtalasz anyagában* címmel (Imre 1971a). A megjelenés dátuma egybeesik élete fő művének, *A mai magyar nyelvjárások rendszere* című nagy szintézisének publikálásával (Imre 1971b). Ez a hiánypótló monográfia teszi fel a koronát *A magyar nyelvjárások atlasza* című hatkötetes korszakalkotó műre, amelyet a magyar dialektológia „aranycsapata” hozott tető alá Bárczi Géza szellemi irányításával és jelentetett meg Imre Samu, valamint Deme László szerkesztésében. A társasági közgyűlési nagyelőadás kaliberét tekintve felér egy akadémiai székfoglalóval, méltó párja Benkő Loránd néhány évvel korábban megjelent, hasonlóan fontos történeti nyelvföldrajzi alapművével, *A nyelvföldrajz történeti tanulságai* cíművel (Benkő 1967), amely

ténylegesen akadémiai székfoglalóként hangzott el. (Benkő értekezését az V. Dialektológiai Szimpozionon elemeztem, l. Juhász 2007.) Imre tanulmányának tudománytörténeti helyével egy közelmúltbeli áttekintésben röviden már foglalkoztam (Juhász 2016: 19).

3. Rendszertörténet és szinkrón nyelvföldrajz

Míg Benkő értekezése a dialektológia településtörténeti vonatkozásait járta körül a magyar nyelvatlaszra támaszkodva (középpontban a székelyek korai történetével), addig Imre áttekintése alapvetően rendszertörténeti indíttatású, és arra összpontosít, hogy példát mutasson a szinkrón nyelvjárási helyzetkép nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságára. De nemcsak elemez, következtet, hanem elméleti és módszertani kérdéseket is feszeget, sőt nyitott kérdések felvázolásával ötleteket és feladatokat ad az utána következő kutatók számára. Nyelvészeti megállapításai fél évszázad távlatából is frissek, helytállóak (a korabeli ideológiai, tudománypolitikai elvárásoknak megfelelő „tiszteletkört” is nagyon lakonikusan intézi el).² Szimpatikus az a méltányosság is, amellyel elődeit és kortársait kezeli. Nem hallgatja el azokat a hiányosságokat, amelyeknek leküzdése elengedhetetlen a tudományos fejlődéshez, ugyanakkor elismeri az előző generációk eredményeit is. Néhány példa:

„A második világháborút megelőző évtizedekben nálunk a nyelvtudományi kutatómunka középpontjában a történeti jellegű vizsgálatok álltak. S ennek a kornak a tudósai elsősorban az etimológia, a hangtörténet, a történeti alaktan – ezen belül is különösen az elemtörténet – területén igen jelentős eredményeket értek el. Olyan eredményeket,

² 1970-ben ünnepelte az ország a 2. világháború lezárulásának (korabeli politikai terminológiát követve a felszabadulásnak) negyedszázados évfordulóját, de a kutatók nyelvszemléletének megváltozására való alkalmoszerű utalás nemcsak emiatt kerülhetett szóba, hanem – egy ügyes retorikai fordulattal – azért is, mert „a történeti kutatások területén is egyre nagyobb szerepet kapott a problémáknak szélesebb összefüggésükben, egymásra való kölcsönhatásukban történő vizsgálata, a rendszertani összefüggések kutatása” (Imre 1971a: 134).

amelyeket általában ma is felhasználhatunk, vagy legalábbis a további vizsgálatok megbízható alapjának tekinthetünk. Ezeknek a kutatásoknak azonban igen nagy értékük mellett megvolt az a fogyatékoságuk, hogy a hangtani, alaktani jellegű vizsgálatok főképpen a régebbi korokra irányultak. Általában alig terjedtek túl a XVI. századon, [...] ennek a kornak a nyelvtörténései a mai szinkrón rendszereket – a köznyelvet és a nyelvjárásokat egyaránt – nem nagyon tekintették történeti vizsgálataik szerves részének, [...] nem aknázták ki az ezekben [...] rejlő történeti tanulságokat olyan fokon, mint ahogy az talán célszerű és kívánatos lett volna.” (Imre 1971a: 134).

Egy másik helyen így zárja az eszmefuttatását: „Még sorolhatnám tovább is a példákat. Úgy gondolom azonban, hogy az eddig bemutatott anyag is világosan szemlélteti a különböző hangtani törvényszerűségek realizálódásának bonyolult, gyakran ellentmondásos voltát. Bár ez a tény eddig sem volt ismeretlen a magyar hangtörténet művelői előtt, azt hiszem, hogy erre – éppen az atlasz nyújtotta tanulságok alapján – a jövő kutatásai során még fokozottabban kell tekintettel lenni.” (Imre 1971a: 138).

Az elődökhöz való méltányos és tiszteletteljes viszonyulás mellé a szerénység és kritikus/önkritikus magatartás is társul. Tanulmányának 10. pontját így kezdi: „Hangsúlyozom, tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy az a kép, amely a nyelvátlasz anyagából az említett jelenségeket illetően elénk tárul, s amelyekről eddig beszéltem, a mai állapotot mutatja. Ez az állapot – elsősorban területi elterjedtségét illetően, de sok esetben egyéb vonatkozásokban is – nem vetíthető vissza mindig mechanikusan a távoli múltba. Történeti felhasználása gondos elemző munkát kíván. Úgy gondolom azonban, hogy ez az anyag ennek ellenére igen sok esetben arra ösztönöz, sőt arra kötelez bennünket [...], hogy történeti ismeretanyagunknak legalábbis egy részét vizsgáljuk felül.” (Imre 1971a: 142–143).

4. A táji megoszlás mint a nyelvtörténeti folyamatok leképeződése

Milyen témaköröket érint a tanulmányában a szerző? A bevezető gondolatok és rövid tudománytörténeti kitekintés után összefoglalja a történeti nyelvföldrajz néhány alaptételét (2. pont). Ezek tankönyvbe illő, egyetemes érvényű megállapítások. Például, hogy a nyelvatlasz(ok) elsősorban szinkrón nyelvi részrendszereket mutat(nak) be, különös tekintettel a fonetikára, fonológiára, kisebb mértékben a morfológiára és szójelentésstanra, illetőleg változó mértékben a nyelvjárási lexikára. További kiemelt megállapításai a következők:

„Az atlasz szinkrón jellegű anyagának azonban az a nagy jelentősége egyéb más, különböző korokból származó forrásokkal [...] szemben, hogy a történeti fejlődésnek azok a mozzanatai, amelyek ezekből a forrásokból külön-külön [...] csak részleteikben rajzolódnak ki, esetleg még részleteikben is csak hiányosan vagy nem eléggé világosan, az atlaszban igen gyakran együtt jelennek meg. [...] a mai területi tagolódás igen sokszor mutatja a lényegében történeti (diakrón) tagolódást is. [...] a mai szinkrón állapot a nyelvterület egészét tekintve gyakran diakrón rétegződést is mutat; azaz maga a megmerevedett nyelvtörténet. [A lezajlott változások] a nyelvterület egyes részein más-más fázisban rekedtek meg. [Az atlaszadatok] kiválóan alkalmasak a történeti fejlődés menetére vonatkozó eddigi ismereteink ellenőrzésére, megerősítésére, de gyakran a korigálására is. Új szempontokat adhatnak a további vizsgálatokhoz, [...] a változásnak eddig nem vagy alig ismert részleteit tárják fel előttünk, új összefüggésekre mutathatnak rá.” (Imre 1971a: 135).

5. A hangváltozások fokozatai és rendszerszerűsége a nyelvjárási jelenségek tükrében

A nyelvtörténeti hasznosíthatóság konkrét példáit zömmel a hangtörténethez kapcsolja. Klasszikus nyelvjárástörténeti kérdéskör például az *ö*-zés rendszertani és területi tagolódása. Losonczy Zoltán már a 20. szá-

zad elején (1915–1920) nagy ívű tanulmányban tekintette át az *ö*-zés történetét, annak különböző fokozatait a nyelvelmékek adataira támaszkodva. Már ez az írás is felhívta a figyelmet arra, hogy a látszólagos „rendetlenség” mögött eddig felderítetlen részleges szabályok húzódnak meg, amelyek nem(csak) a nyelvjárás-keveredésben vagy a nyelvelmékek másolati voltában lelik a magyarázatukat, hanem rendszertörténeti okuk van. Imre Samu erre a kiindulópontokra ráerősítve konkrét példákat hoz a labializáció fokozataira, pozicionális függőségére (a labiális hangkörnyezet, ill. az *l* hang szerepére), illetve olyan „ellenszabályokat” is talál, amelyek megakadályozzák a folyamat előrehaladását a szóalakon belül (pl. a hangsúlyos *ë* „ellentámadása” a labializációval szemben). Miközben cizellálja az *ö*-zést érintő hangtörténeti és nyelvjárás folyamatokat, differenciálja is az ezzel kapcsolatos terminológiát: a hagyományosan már elfogadott *hangsúlyos*, ill. *hangsúlytalan ö-zés* mellé beilleszti a *részleges hangsúlyos ö-zés*, *független ö-zés*, *asszociatív ö-zés* fogalmát, illetve az ellentett folyamatra a *hangsúlytalan illeszkedései ë-zés*-t (Imre 1971a: 136).

Hasonló jellegű megfigyeléseket tesz a zárt *í*-zéssel és a nyílt *a*-zással kapcsolatban is. Ez utóbbi jelenség közismerten *mezősegi a-zás*-ként ismeretes a nyelvjárás szakirodalomban, de részleteit, fokozatait egy másik nagyszabású nyelvátlasz, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (RMNyA), illetőleg annak gyűjtője, Murádin László tárja majd föl (l. Murádin 1989). Mindenesetre Imre Samu is felfigyel egy érdekes részjelenségre az *a*-zással összefüggésben. Tudniillik arra, hogy a *Mezőség* egy részén érvényesülő *á* utáni *o*-zás zártabbá válási tendenciája hogyan blokkolja részlegesen a nyílt *a*-zás érvényesülését (vö. Murádin 1983 is). Annak, hogy Imre Samu tanulmányában igen szerény képviselője van a romániai magyar nyelvterületnek, nyilván az az oka, hogy a magyar nagyatlasz gyűjtési munkálatait az 1956-os magyar forradalom után kialakult feszült helyzet miatt Erdélyben abba kellett hagyni, és a tervezetthez képest jelentősen kevesebb (22) kutatóponton lehetett csak lebonyolítani. Nagy szerencse, hogy a lezárt gyűjtések térbeli megoszlása viszonylag egyenletes, így jelzést ad a főbb táji megoszlásokra. (Moldvai kutatópont sajnos egy sem kerülhetett be.)

Szóba kerül még a hangtani jelenségek között a szótagzáró *l* kiesését kísérő magánhangzó-nyúlás, amely a magyar nyelvjárások jelentős részében megfigyelhető, de nem azonos mértékben (Imre 1971a: 137). Amint az atlaszadatokból kiderül, az *ol*, *öl* hangkapcsolatból szinte az egész nyelvterületen kieshet az *l*, és ezt a töben pótlónyúlás követi. Ezzel szemben az *al*, *el*, *ul*, *ül*, *il* hangkapcsolatból történő kiesést gyakran nem követi nyúlás. Emellett a változás realizációi erős morfológiai kötöttséget is mutatnak (a tövektől és a toldalékoktól is függenek). A jelenségkör további vizsgálatot kíván.

Az ellentétes irányú hangtörténeti folyamatokra Imre Samu az anyanyelvjárásából is hoz szép példákat (Imre 1971a: 138). A felsőöri nyelvjárásban például egyaránt megtalálhatók a köznyelvinél nyíltabb és zártabb ejtésű magánhangzók: *kokas*, *mondula*, *rokás*, *sorok*, illetve *alaj*, *bagla*, *bagnár*, *csarda*, *fannyad*. Ezek – érdekes módon – egyaránt a hangsúlyos pozícióban jellemzők, míg az *ú*, *ű* fonéma helyén szóvégi helyzetben a nyíltabb (és diftongusos) ejtés jellemző: *savanyuo*, *kese-rűő*, *kaszaruo*, *tetűő* 'tetű' stb. Vagy jellemző az *í*, *ú*, *ű*-k megrövidülése: *ur*, *tüz*, *viz*, de működhet a szótagzáró *l*, *j* nyújtó hatása is: *űl*, *sűl*, *fűj-jes*. Ezek a példák egyrészt további vizsgálatokat kívánnak, másrészt arra figyelmeztetnek, hogy az egyes nyelvjárások hangtani leírásában az egyszerű fonémastatisztikákat követniük kell pozicionális, fonotaktikai és morfológiai pontosításoknak is, illetőleg érdemes figyelni keletkezéstörténeti mozzanatokra is.

Az *í*-zés vizsgálata során előkerülnek a területi gócpontok és fókuszok is. A nyugati *í*-zés bemutatásakor egy kis esettanulmányt is kapunk: 109 kiválasztott *tő* és toldalék alapján számszerű kimutatás olvasható a gócponttól távolodó kutatópontok *í*-zésének mértékéről. A szinkrón állapotrajzból következtetni lehet a jelenség történeti terjedésére és határvonalaira. Ezzel kapcsolatban a szerző javasolja a régi közigazgatási határokkal való összevetést is.

A mássalhangzó-jelenségek közül kettőt emelek ki: a *v* viselkedését mássalhangzó szomszédságában (Imre 1971a: 140) és a dentális mássalhangzók palatalizálódását (Imre 1971a: 141). – A *v* közismerten

zöngésítő hatást fejt ki a Dunántúl nyugati, délnyugati felén: *lapozvas*, *Vazsvár* stb. Részben azonos, de szűkebb területen viszont maga is hasonulhat zöngétlen mássalhangzó után: *ötfen*, *borotfa*, *lopfa* stb. Csak míg a *v* zöngésítő hatása szóhatáron túl is működik: *sog víz*, *kizs vödör*; addig a *v* zöngétlenedése csak szó belsejében következik be (sőt összetett szóban sem lépheti át a két szótő határát). – Ami pedig a palóc területekre jellemző palatalizációt illeti, érdekes megfigyelés, hogy a *t > ty*, *d > gy*, *n > ny* változások *i* előtt elég gyakoriak, de a palatalizáció nem hoz létre *l > ly* eredményt azokban a nyelvjárásokban, amelyekben már kihalt az *ly* fonéma. Ugyanakkor a változásnak további fonetikai és lexikai korlátai is lehetnek, pl. a *szégyenli* (~ *szégyelli*), *örli* típusú mássalhangzó-kapcsolatos szóvégek is blokkolják a palatalizációt, vagy a *disznó*, *paradicsom* lexémákban is gátolva van a *d > gy* hangváltozás (ritka kivételektől eltekintve).

Néhány hangtani kérdés még az utolsó előtti pontban is szóba kerül (Imre 1971a: 144–145), de már nem fonetikai, hanem fonológiai súlyponttal, mivel a szerző a fonológiát az elméleti területek, problémakörök közé sorolja. Itt főleg a rövid : hosszú oppozícióról, valamint a szabad és kötött fonémák megoszlásáról értekeznek. Az utóbbiak megjelenése pozíciófüggő: azaz számolnunk kell velük rendszertagként, de csak meghatározott pozíciókban.

6. Lexikai és szemantikai megoszlások a nyelvtalaspéldákban

A hangtörténet példái még tovább sorakoznak, sokszor nyitott kérdéseket sem véka alá rejtve, de a tanulmány vége felé egy határozott kormányozdulattal a szerző átugorja az alaktani kérdéseket, hogy a szójelentéstan felé vegye az irányt. Bár hangsúlyozza, hogy a kérdőív összeállításakor nem iktattak be jelentéstani célúakat, de a lexikai térképlapokon feltűnnek különös megoszlások, amelyek arra utalnak, hogy ha egy fogalomra két szó is van egy nyelvjárásban, akkor kisebb jelentésmegoszlás is bekövetkezhet közöttük. Ilyen például a *firhang*

– *függöny* kettősség, melyben az első szó a régimódi, a másik az újabb készítésű ablakraalót jelenti. Hasonlóképpen a *hél* az egyszerűbb, részben még zsúpfedeles épületek, míg a *pallás* a korszerűbb épületek padlásterét jelentette bizonyos nyelvjárásokban. A Nyugat-Dunántúlon az *orgona* szó mellett létezik a *szelénce* is, de az utóbbi a vadon is növény, nem nemesített növény neve. (További példák még a *rocska* – *fejő*, *plé* – *tepsi*, *rér* ~ *lér* – *sógor*).

7. A jövőbeli lehetőségekről

Imre Samu tanulmánya végén részben összegzi a célkitűzését, részben bizonyos óhajokat fogalmaz meg a jövőre vonatkozóan. Szeretné, ha a magyar nyelvátlasz kincsesbányáját minél több tudományterület felfedezné és kiaknázná a saját céljaira. Természetesen mindenekelőtt a nyelvtudomány művelőire számít, akár szinkrón, akár diakrón problémák megoldásáról van szó: „Nagyon örülnék, ha előadásom ilyen vonatkozásban is érdeklődést keltene az atlasz iránt akárcsak néhány nyelvész kollégában.” (Imre 1971a: 144).

Minden ajánlás, javaslat akkor igazán hatásos, ha saját példamutatás kíséri. Ebben a tekintetben a szerző tanulmánya mintaszerű: érzékeljük, hogy az atlasz lapjainak előállítására, sőt talán már a gyűjtés terepmunkája során is értékelte a tapasztalt jelenségeket, rendszert és okszerűséget keresve bennük, szembesítve őket a régi magyar nyelvről korábban szerzett ismereteivel. Jogos igény támadhat persze az olvasóban arra, hogy a szóba hozott példákat térképen is láthassa, akár a szemléltetés változatos eszközeivel kiemelve. A 20. század hatvanas-hetvenes éveinek fordulóján azonban egy társasági előadáshoz még nemigen csatlakozott vetítés, legfeljebb egyszerű kiosztmányok. A folyóiratcikk persze kiegészülhetett volna néhány térképmelléklettel. Ez a megoldás nem volt idegen a szerzőtől, hiszen az említett nagymonográfiája a mai magyar nyelvjárásokról (1971b) és néhány esettanulmánya (pl. egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzőjéről, 1985) tartalmaz jól sikerült térképeket is. Ezek fekete-fehér technikával készültek, az adott kiadvány

laptükörjébe szorítva, de így is meglehetősen informatívak. – A most tárgyalt előadás elég szűkmarkúan bánik a szakirodalmi utalásokkal is, de ha Kőbölkuti Katalin említett bibliográfiáját kézbe vesszük, némi keresés után megtaláljuk azokat az esettanulmányokat, amelyeknek az eszenciáját – nyelvtörténeti perspektívával kiegészítve – Imre beépítette a körképébe.

8. Egy kiemelt feladat: az atlaszintegráció és tanulságainak kiaknázása

Imre Samunak megadott, hogy megérje a nagyatlasz teljes sorozatának a megjelenését, és még maga is folytathatta az abban foglaltak elemzését. Nem lehetett viszont a tanúja egy másik, hasonló adatmenyiséget tartalmazó nyelvatlasz, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (RMNyA. 1995–2010) megjelenésének, pedig ez a mű az MNyA-hoz hasonló gyűjtési, lejegyzési és közzétételi elveivel, gyakorlatával kedvező lehetőséget nyújt arra, hogy a közös címszavú térképlapokat modern digitális technikával egyesítsük, és létrehozzuk a 20. századi magyar nyelvjárások integrált atlaszát. Ez a nagyszabású forrásmű elkészülése esetén Moldvától az Őrvidékig kiegyensúlyozott földrajzi megoszlásban ábrázolná a magyar nyelv táji-történeti megoszlását, új perspektívát nyitva a nyelvjárás-történeti, nyelvöldrajzi kutatások előtt, hiszen folytatásra várnak a történeti esettanulmányok és célmonográfiák, beleértve a követéses vizsgálatokat is.

Irodalomjegyzék

- Benkő Loránd 1967: A nyelvöldrajz történeti tanulságai. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 24. 29–48.
- Benkő Loránd 1988: Imre Samu köszöntése születésének hetvenedik évfordulóján. *Magyar Nyelv* 84. 378–382.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Loránd Benkő (hrsg.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.

- Imre Samu 1953: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben. *Magyar Nyelv* 49. 348–359.
- Imre Samu 1955: Nyelvemlékek a XVI. század közepéről. *Magyar Nyelv* 51. 239–243.
- Imre Samu 1957: Egy adat a XVI. századi *ie* típusú kettőshangzókhoz. *Magyar Nyelv* 53. 188.
- Imre Samu 1959: A Debreceni Kódex 1. kezének fonetikus írása. *Magyar Nyelv* 55. 37–49.
- Imre Samu 1960: A szóvégi *ë* > *e* nyíltabbá válása a Bécsi és a Münchener Kódexben. *Magyar Nyelv* 56. 156–166.
- Imre Samu 1963: *Törlejt* szavunk és a Szabács Viadala. *Magyar Nyelv* 59. 7–15.
- Imre Samu 1964: *A magyar huszita helyesírás néhány kérdése.* (Nyelvtudományi Értekezések 43.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imre Samu 1971a: Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelv atlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67. 134–144.
- Imre Samu 1971b: *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imre Samu 1985: Egy igecsoport néhány szófeldrajzi jellemzője. *Magyar Nyelv* 81. 87–93.
- Juhász Dezső 2007: A nyelvföldrajz történeti tanulságai – egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 133–138.
- Juhász Dezső 2016: A magyar történeti dialektológia korszakai. *Magyar Nyelv* 112. 17–31.
- Köbölkuti Katalin 1997: *Imre Samu.* (Vasi Életrajzi Bibliográfiák 35.) Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, Szombathely.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* I–VI. Deme László – Imre Samu (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- Murádin László 1983: Az *á* utáni *o*-zás elterjedtsége a mezőszéki nyelvjárásterület nyugati részén. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 27. 53–60.

Murádin László 1989: A mezőségi *a*-zás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 33. 23–47.

RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* I–XI. Murádin László (gyűjt. és a kéziratot összeáll.), Juhász Dezső (szerk.). Magyar Nyelvtudományi Társaság / Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Benkő Loránd (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Benkő Loránd (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.

A NYELVJÁRÁSI LEXIKA TOVÁBBÉLÉSE A MAI REGIONÁLIS KÖZNYELVBEN

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

Absztrakt: A nemzeti érdekek egységes köznyelvet igényelnek, ugyanakkor a nép ajkán a nyelv szükségszerűen regionális változatokban jut kifejezésre. A nyelvjárások és a köznyelv határán mintegy átmeneti formaként regionális köznyelvek alakultak ki. Az iskolába járó diákoknak el kell sajátítaniuk a köznyelvet, nem elegendő a regionális nyelvváltozat ismerete.

A köznyelv szóállománya olykor egyes nyelvrétegekből vagy csoportnyelvekből merít. Azt megelőzően, hogy a nyelvjárások szóállományából a köznyelvbe kerülnek be elemek, regionális köznyelvvé válnak. A nyelvjárás szavak felhasználásával az írók is segíthetik a köznyelvvé válás folyamatát. Például: *ráeszüdik*. Előfordul, hogy a nyelvjárás szó népnyelvi közvetítéssel kerül a köznyelv közelébe. Számos nyelvjárás szóból lett vagy lehet regionális köznyelvi: *zegernyés, csuma, hőzöng, gyüpet, lipántos, hőmbölög, zuhancs* stb. A szerző részletesen foglalkozik ezeknek a szavaknak különféle honlapokon megjelent köznyelvi szövegekben való szerepeltetésével, párhuzamba állítva eredeti nyelvjárás és alkalmazott köznyelvi jelentésüket. Némelyiküket nemcsak társalgásban használják, hanem a sajtóban is előfordul. A regionális köznyelv megőrzi a nyelvjárás lexikának azt a részét, amelyre a mai köznyelvi beszélőknek szükségük van.

Kulcsszavak: nyelvjárás lexika, regionális köznyelv, köznyelvi szóállomány, népnyelvi közvetítés, túlélő tájszavak

Keywords: dialectal lexicon, regional common language, common language vocabulary, vernacular mediation, surviving dialectal words

1. A regionális nyelvváltozatok

A nemzeti érdekek egységes köznyelvet igényelnek, ugyanakkor a népkán a nyelv szükségszerűen regionális változatokban jut kifejezésre. Annak idején a városi életforma követői nem elégedtek meg a hallgatólagos nyelvi normával, tételes normát alakítottak ki, és ezzel tekintélyt igyekeztek szerezni a szükségleteikre létrehozott nyelvváltozatnak a falusi életformához kötődő regionális idiómákkal szemben. A nyelv-közösség tagjainak számos egyéb kötődésük is van, amelyhez nem kell az egységes, standardizált nyelvváltozat, ezért nem mondanak le azokról a szűkebb körben ismert és használt formákról, amelyek a hallgatólagos norma szellemében alakultak ki egy-egy régióban vagy akár kisebb tájegységben (Škiljan 1980: 148, 150).

A nyelvjárások és a köznyelv határán mintegy átmeneti formaként regionális köznyelvek alakultak ki. A regionális köznyelv a nyelvjárási beszélőt a köznyelvhez közelíti. A regionális köznyelv egyúttal erősíti a nyelvjárás pozícióit, a nyelvjárás a szűkebb közösséggel való azonosulásnak az eszköze lehet. A regionálist nem csupán 'valamely országnak egy bizonyos vidékére, tájegységére vonatkozóként' kell értelmeznünk, nyelvi viszonylatban ki kell terjesztenünk az egész nyelvterületre: a magyar nyelv esetében ez több országra terjed ki. A határon túli regionális köznyelvek nemcsak az ottani nyelvjárásokból táplálkozva jöttek létre, hanem az ottani államalkotó nemzetek nyelvének hatására is. Ha a regionális köznyelviség fogalmának van létjogosultsága, akkor ez különösen azokon a területeken érvényes, ahol a magyar beszélők kisebbségi helyzetben vannak (Kiss 2006; Molnár Csikós 2002: 189–192).

Az iskolában hátrányt jelent a nyelvjárási anyanyelvűség. Az iskolában a nyelvjárási háttérű gyermekek is köznyelven kapják az ismereteket, és nekik is köznyelven kell számot adniuk tudásukról. Ezért a ténylegesen birtokolt és ösztönszerűen használt regionális változat

mellé meg kell tanulniuk a köznyelvet. A nyelvjárási gyökerű tanulóknak az iskolában megkövetelt köznyelvi produkciói szükségszerűen mutatnak eltéréseket (úgymond „hibákat”). Kiss Jenő szerint a jó anyanyelvi tanárnak több szempontból is szüksége van a nyelvjárásokkal összefüggő alapvető ismeretekre, ugyanis napjaink beszélt magyar nyelve is jelentős hányadában regionális; a magyar anyanyelvű gyermekeknek több mint a fele nyelvjárási háttérűként kerül az általános iskolába; a magyar nyelvű szépirodalom nem elhanyagolható mennyiségű nyelvi regionalizmust hordoz; a nyelvtörténet mélyebb ismeretéhez a nyelvjárási problematika bizonyos fokú ismerete szükséges stb. (Kiss 2006; Benkő Loránd 1981: 198).

2. Köznyelvivé váló nyelvjárási szavak

A köznyelv szóállománya olykor egyes nyelvrétegekből vagy csoportnyelvekből merít, általuk gazdagodik. Ez voltaképpen ésszerű megoldás, hiszen a nyelvnek nem kell teljesen új szót alkotnia, és az idegen nyelvből való átvétel nehézségeit is elkerülheti. Így került a magyar köznyelvbe a ’szénatartó ereszték, csűr, pajta, magtár’ jelentésű *páholy* szó a nyelvjárásokból. Eleinte fülkére utaltak vele, 1830-tól kezdve pedig színházi fogalom jelölője lett (’nézőtéren válaszfalal elkerített hely’). A tizenkilencedik század második felében a szabadkőművesek legkisebb szervezeti egységének is *páholy* lett a neve (Zaicz 2006).

A regionális köznyelviség úgy jött létre, hogy főleg a nyelvjárási anyanyelvűek közeledtek nyelvhasználatukban a köznyelvhez – mondja Kiss Jenő (Kiss 1995: 3). Véleménye szerint a nyelvjárások használata egyre inkább beszédhelyzet-kötöttségű. Ezzel szemben a regionális köznyelvi nyelvhasználat egyre inkább nem beszédhelyzet-kötöttségű (Kiss 1995: 5). A hétköznapi nyelvi gyakorlatban a regionális köznyelviség a beszélő számára nem tudatosan helyettesíti a beszélt köznyelvet (Kiss 1995: 8).

Azt megelőzően, hogy a nyelvjárások szóállományából a köznyelvbe kerülnek be elemek, szerintem gyakran regionális köznyelvivé válnak. A nyelvjárási lexikának egy része feltehetően megőrződik a regioná-

lis köznyelvben, a beszélők úgy érzik, hogy bizonyos tartalmakat akkor fejezhetnek ki hitelesen, ha a nyelvjárásban használatos szóval vagy kifejezéssel élnek a regionális köznyelvi kommunikációban.

A nyelvjárási szavak felhasználásával az írók is segíthetik a köznyelvivé válás folyamatát. Gárdonyi műveit olvasgatva figyeltem fel a *ráeszüdik* igére: „A szomszéd hozott valami kevés hangyatojást, tán húsz-huszonöt szemet. A gyíkok a mohán heverésztek, mikor bevetetem nekik, s csak akkor eszüdtek rá, hogy micsoda jó csemegét kaptak, mikor az egynehány hangya, amelyik a tojással együtt bekerült, a kavics alá kezdte becipelni a tojásokat.” (Gárdonyi Géza: Tükörképeim, 484). A szerzőnek más műveiben is felbukkan ez a szó: „Lassacskán ráeszüdük, hogy nini: hiszen magam tettem el a pénzemet. Hova is tettem? / A csizmámba. / Fölveszem a csizmát, rázom: nincs benne.” (Gárdonyi Géza: Szunyoghy miatyánkja, 82). Nemcsak Gárdonyi él a *ráeszüdik* igével, hanem Kodolányi is: „Bidős vagyok, bidős vagyok – gondolta, s rémülten eszüdött rá, hogy kifordította a szót, s még nevetgél is rajta.” (Kodolányi János: Boldog Margit, 6).

A *ráeszüdik* az *eszüdik* székely tájszó származéka. A *főleszüdik* szót 'főleszmél, főlocsúdik, magához tér, fölébred' értelemben használják. A csángók körében az *eszüd* annyit tesz, hogy ért hozzá. A Székelyföldön a *neszüdik* és a *rëaneszüdik* ige is él, az elsőnek 'indulatosan vágyik rá' az értelme, a másodiknak pedig 'ingerülten rávagyik' (Kriza 1863). Gárdonyi nyilván a népiesség érdekében használja a *ráeszüdik* igét, Kodolányi pedig feltehetően archaizálni akar vele.

A *zegernyés* (vagy *zehernyés*) szó a Balaton mellékéről származik (Szinnyi 1897–1901), de a mai nyelvben már kilépett nyelvjárási keretei közül. Elsősorban időjárásra vonatkozik, a 'zimankós, a zivataros, a viharos' szinonimája: „A kinti zegernyés időjárást kellemesen kompenzálja a benti finom fahéjas-almás illat” (Chez Sandra); „A tibeti antilopok puha, gyapjas szőrzetükkel alkalmazkodtak a zegernyés hegyvidéki időjáráshoz” (Tibeti antilop – Wikipédia)

Gyakran a nap, olykor pedig a reggel, az éjszaka, a táj főnév jelzője a *zegernyés*: „Jól fűtött ketrecekben húzhatjuk meg magunkat, amikor

nyirkos, deres, darás, esős, zegernyés, havas vagy fagyos napok köszön-
tenek be” (Limpopo - Szőcs Géza); „A mikulásvirágra elég csak ránézni
egy sötét és zegernyés reggelen, hogy megértsük, mitől lett a tél növényi
sztárja” (Blog, Oázis a lakásban). Átvitt értelemben mogorva, morcos,
haragos, harapós kedvű, ingerlékeny személyre, komor hangulatra, szű-
rős testrésze stb. is alkalmazzák a mai beszélők a *zegernyés* mellék-
nevet: „Egy pénteki buli után kicsit zegernyés hangulatban ébredtem”
(Egy családi kaland).

Szerintem a *csuma* főnév is azok közé a szavak közé tartozik, ame-
lyek a nyelvjárásokból bekerülhetnének a köznyelvbe. Mégpedig ’gyü-
mölcshöz vagy egyéb termés magháza’ jelentésben. Ezt az a körülmény
tenné indokolttá, hogy a *csutka* főnév, amely széltében használatos
a kukoricacső torzsájának a jelölésére, szintén fel van ruházva ezzel
az értelemmel. Voltaképpen tehermentesíteni lehetne a *csutka* szót.
Egyébként a nyelvjárásokban főleg a kukoricához kötődik a *csutka* je-
lentése (a lemorzsolt kukoricacső torzsája, levágott kukoricaszár, a ku-
koricának szárvágás után a földben maradt töve), nem pedig gyümölcs-
höz.

A *csuma* a nyelvjárásokban főleg valamely termés élvezhetetlen ré-
szére, illetve kocsányára; a növényi termés szárára utal. Sok helyütt
a növény levelét vagy a tövét jelöli. Makón a dohánylevelél vastag ere
a *csuma*, amelyet nem használnak fel, Zentán és Adán a kukoricának
szárvágás után a földben maradó tövére mondják. Némely vidéken ku-
koricacső torzsájára is vonatkozik a *csuma* szó (például az Ormánság-
ban, Kunszentmiklóson, Solton stb.), de ebben a jelentésben kevésbé
közkeletű, mint a *csutka* (B. Lőrinczy 1979).

3. Népnyelvi közvetítés a nyelvjárás és a köznyelv között

Előfordul, hogy a nyelvjárás szó népnyelvi közvetítéssel kerül a köz-
nyelv közelébe. Ilyen a *hözöng* ige. Olyan személyre lehet vonatkoztat-
ni, aki hangosan elégedetlenkedik, zúgolódik. Általában rosszálló ér-
telemmel élnek vele a beszélők. A népnyelvben ’hangoskodva hóbörög’

jelentést fejez ki, a bizalmas stílusban pedig hetvenkedésre utal. Alapja a népnyelvi *hő* indulatszó, amely a *hű* és a *tyű* megfelelője. Például: „Csak a gombák esetében jelenleg nincs hő, de meleg” (Gomba szezon a Krímben). A *hőhe* mondatszóval is összefüggésben van, amellyel igazsálatnak szoktak megállást parancsolni. Valószínűleg a *hőzboz* székely tájszó is erről a töről fakadt, amelynek ’hirtelen haragú’ az értelme (Döbrentei 1838: 168).

A *hőzöng*-nek sok rokon értelmű szava van. Némelyikük még hasonló hangzású is. Ilyen a *hőbörög* (’féleszű módjára viselkedik’, ill. ’felelőtlenül hangoskodik’ a népnyelvben, továbbá van ’csatangol’ nyelvjárási jelentése is), és a *háborog* (ez választékos köznyelvi szó: ’haragosan zúgolódik’, ’felzaklatva gyötrődik’ a jelentése, víztömegre is mondják, ha heves mozgásban van és zúg, morajlik, gyomorra vonatkoztatva pedig ’erősen émelyeg’). Szintén választékos a *békétlenkedik* (békétlenül: zúgolódva, lázongva viselkedik). Aki zúgolódik, az megváltoztathatatlan körülménnyel vagy felsőbb intézkedéssel elégedetlenkedik. Ennél hevesebb reakálást fejez ki a *lázadozik* ige (indulatosan és hangosan elégedetlenkedik helyzetével, a körülményekkel). A *morgolódik* is az elégedetlenség kifejezésére szolgál, mégpedig akkor, ha ezt valaki bosszúsan teszi. Magának az *elégedetlenkedik* igének az értelme ’elégedetlenségét hangsúlyozza’. A *forrong* a *lázadozik* igéhez áll közel, izgatottan való zúgolódást fejez ki (Bárczi–Ország 1959–1962).

4. Túlélő tájszavak

Számos esetben túlélő tájszavakról beszélhetünk, amikor egy-egy szó kilép a nyelvjárási keretek közül, és regionális köznyelvi vagy népnyelvi szerepet tölt be a beszélők ajkán. Némelyik tájszó sajtótermékekben, könyvekben már régóta szerepel. Ilyen például *gyüpet* főnév, amelynek ’csomó, nyaláb, köteg, rakás’ a jelentése: „Azután elfojtott istenes fájdalommal elővett emberünk egy gyüpet képet, – ez mind felettébb érdekes római szerzemény...” (Katholikus Néplap 1839). Noha a magyar nyelvterületnek különböző részein ismerik a beszélők, nem került be

a köznyelvbe. Keresztretjévtvény-készítők is felhasználják, nehezítésül kérdeznek rá. Előfordul Kecskeméten és környékén, a palócok körében, Heves megyében, Borsod megyében, Gömörben, Vajdaságban stb. A *gyüpetesen, gyüpetestül* 'csoportosan, tömegestül' értelemben használatos (Szinyei 1893–1896: 764–765).

Ma regionális köznyelvi szónak számít a *gyüpet*: „Aztán érkezik egy gyüpet színész, három rendező, pár asszisztens és lótifuti, négy-száznegyvennégy kellék, díszlet, varázspálca” (A XVI. Vajdasági Magyar Drámaíró Versenyről, Újvidéki Színház); „Ha hétvégén itthon leszel, akkor légy szíves nézz el hozzám, van egy gyüpet dolog amit mutatni akarok” (Rakétamodell - Index Fórum).

A *lipántos* melléknév eredetileg nyelvjárási szó (az Alföldön, Szeged vidékén, Bácskában), egyrészt lompos, hanyagul öltözött, nehézkes járású személyre vonatkozik, másrészt pedig kornyadozó, beteg baromfira, mely leereszti a szárnyát (Szinyei 1893–1896: 1342).

A bizalmas regionális szóhasználatban betegségtől vagy fáradtságtól gyenge, sápadt, erőtlen, kókadt emberre utal a *lipántos*: „Igaz, azóta is eléggé lipántos vagyok. De nem nagyon van alkalmam gyengélkedni, mert tegnap haza kellett költöztetni a dézsásokat” (Hétköznapi ebédek); A beteg baromfi rendszerint hasonlat képében jelenik meg a mai szövegekben: „Úgy dülöngélsz itt, mint egy lipántos csirke” (Ősök Városa); „Reggel nagyon gyöngének éreztem magam, olyan voltam, mint a lipántos csirke” (Tunéziai élmények - Index Fórum) Irodalmi műben is megjelenik a lipántos: „Úgy szédelegtem át a következő évtizeden, akár egy lipántos csirke. Szédelegtem és kapirgáltam a homokos udvarban” (Lovas Ildikó: A szerelem próbája) Kivételesen dologra is mondják azt, hogy lipántos: „Na, ez csak egy lipántos vice volt, mindenestre nagyon szép gondolat, hogy megemlékeztél itt róla” (Tasi genealogy - RadixForum).

A *hömbölög* ige is a túlélő tájszavak körében jelenik meg. Egyes nyelvjárásokban a 'hempereg, gurul, hengeredik' jelentést a *hömbölög* ige fejezi ki, például a Szigetközben, az Őrségben, a Répcse mellékén, Csicsón stb. (Szinyei 1897–1901: 898; Szigetközi nyelvjárás - Wikipédia, Csallóköz-Csicsói tájszavak). Ez így önmagában nem is volna külö-

nős, viszont azt tapasztaljuk, hogy köznyelvi megnyilatkozásokban is megjelenik ez az ige: „Egy pillanat még, és koszos kavart tömeg hömbölg a tómederbe, elsodorja a sügéreket” (Eső Irodalmi Lap); Mai szövegekben gyakran ’hányódik, hanykolódik, hever’ a hömbölg jelentése: „Valami kemény, üreges műanyag kocka hömbölg a csomagtartóban” (Tesztek - Teszt: Mini Cooper S – 2014. – Totalcar); „A kedves mamánál a nyáron kiszúrtam egy régi öntözőkannát, csak nem mertem tőle megkérdezni, hogy kerti dísz-e, vagy csak úgy hömbölg a kertben” (zsongós - kereked'eux); „Három hónapig hömbölgött a kamera a garázsban, mire sikerült másik állványt szereznem hozzá” (Autós kamerák – Domel). Az is előfordul, hogy a köznyelvi hőbörög igét helyettesítik vele a beszélők, és ’hangoskodik’ vagy ’méltatlankodik’ értelmet tulajdonítanak neki: „Tehát ha rendőr hömbölg, hogy nem ég a tompított ködben, ezt kell neki megmutatni!” (Opel Magazin és Fórum); „A százhalombattai Ifjúsági Klub színpadán dönget, dübörög, hömbölg az élő magyar punk legenda a Hatóságilag Tilos, avagy a régi ismerősöknek csak HT!” (Punk Portál).

Egy-egy szónak nyomon követhetjük a mozgását, figyelemmel kísérhetjük, hogyan közelít a köznyelv felé. A ’zápor’ jelentésű *zuhancs* szót egy jó évszázaddal ezelőtt szentesi tájszóként jegyzi a Szinnyei-féle tájszótár (Szinnyei 1897–1901). Az Új magyar tájszótár Szentesen kívül Csongrádot, Makót és Gyulát is említi előfordulási helyeként (Hosszú–B. Lőrinczy 2010). Valójában szinte az egész Alföldön ismerik, olyan regionális köznyelvi szóval állunk szemben, amely lassan elveszíti helyhez kötöttségét: „Ha holnap lesz zuhancs, akkor jobb lenne vasárnap az egri pálya” (Remodell Fórum); „Volt minden, borús ég, hűvös, aztán napsütés és pizsok meleg, meg nagy zuhancs is” (Székesfehérvár, Babanet.hu); „Fél 4 fele jött egy zuhancs, majd ismét kisütött a nap. Kamionos feleségek gyertek” (Nők Lapja Café); „Van annyi esze, hogy valahol elbujt a zuhancs elől” (Nők Lapja Café); „Nagy zuhancs volt Hódmezővásárhelyen is, de már elvonultak a felhők” (Délmagyarország); „Az időjárás is közbeavatkozott a rendezvény szervezésébe, mivel egy jó nagy zuhancs elől menekülhettek a lakosok néhány percre” (Makó Híradó).

Ez a főnév Vajdaságba is eljutott: „Lett is olyan zuhancs a poros Vajdaságban, amilyen már rég volt 2012 aszályos nyarán!!!” (Relay Ifjúsági Szervezet); „Hatalmas zuhancs volt akkor a városban” (Jó reggelt! Magyar Szó); „Most hideg zuhancs az ébredés, elkél a kézműves sör, ...” (Bácskai diárium - Pósa Károly blogja); „A nagy zuhancs idején közlekedési káosz volt Szabadkán” (Magyar Szó); „Aztán jött az eső, az első „zuhancs” épp akkor, amikor nem kellett ...” (Magyar Szó); „A szántáson, a tegnapi zuhancs nyomán patakmeder dereng fel” (Hovány Lajos: Útközben – zEtna).

Hogy a köznyelv felé közelítő szóval állunk szemben, az is mutatja, hogy nemcsak társalgásban használják, hanem a sajtóban is előfordul (Magyar Szó, Dorozsmai Napló stb.). Még irodalmi műben is megjelent: „Néha egy-egy zuhancs elkap ugyan bennünket, de olyankor mindig kocsiban ülünk.” (Gődény Endre: Tájéolás a tájban) Vele szemben a Hódmezővásárhelyen jegyzett *zumincs* változata megmaradt tájszónak, ugyanis sem internetes fórumokon, sem blogokban, sem sajtótermékekben nem találkozunk vele. A Csongrádról való *zuhancseső* ('záporosó') szóra is ugyanez vonatkozik (Hosszú–B. Lőrinczy 2010). A Vésztőhöz és a Biharugrához köthető *zuppantyú* ('heves, nagy zápor') (Zilahi 2004) viszont felbukkan egy-két fórumon: „Zuppantyú a jó áraknak!” (Prohardver).

5. A nyelvjárások átalakulása

A nyelvjárások visszaszorulóban vannak. Ez részben azért történik, mert átalakult az a rurális, falusi életforma, amelyhez szervesen kapcsolódnak, másrészt pedig a köznyelv térhódítása miatt következik be a visszaszorulás. Nincsen szó a megszűnésükről, inkább átalakulásról beszélhetünk. Az átalakulás során regionális köznyelv jön létre, ez pedig megőrzi a nyelvjárás lexikának bizonyos részét, azt, amelyre a mai regionális beszélőknek szükségük van. A továbbiakban a regionális szó- és kifejezőképesség potenciálisan felhasználható tartalékokat jelent az egységes köznyelv számára.

Irodalomjegyzék

- Bárczi Géza–Országh László (szerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1981: Az anyanyelv nevelő szerepe. *Magyar Nyelvőr* 105. 194–201.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1979: *Új magyar tájszótár* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csallóköz-Csicsói tájszavak <http://csicso-nagyuw.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 8.
- Döbrentei Gábor 1838: *Magyar Tájszótár*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- Hosszú Ferenc–B. Lőrinczy Éva 2010: *Új magyar tájszótár* 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2006: Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok. In: Kiefer Ferenc, Sip-tár Péter (szerk.): *A magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 517–548.
- Kiss Jenő 1995: A regionális köznyelviség mint kutatási probléma. *Magyar Nyelv* 91. 1–9.
- Kriza János 1863: Tájszótár. In: Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény* I. [k. n.], Kolozsvár.
- Molnár Csikós László 2002: Regionalitás és köznyelviség napjainkban. *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 189–192.
- Škiljan, Dubravko 1980: *Pogled u lingvistiku*. Školska knjiga, Zagreb.
- Szigetközi nyelvjárás – Wikipédia <https://hu.wikipedia.org>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 8.
- Szinnyei József 1893–1896: *Magyar tájszótár* 1. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- Szinnyei József 1897–1901: *Magyar tájszótár* 2. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2006: *Etimológiai Szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zilahi Lajos 2006: Helyzetkép a biharugrai tájszavak állapotáról. *Magyar Nyelvőr* 128. 166–179.

Forrásutalások

- A XVI. Vajdasági Magyar Drámaíró Versenyről, Újvidéki Színház <http://www.uvszinhaz.com>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Autós kamerák - Domel <http://www.domel.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Babanet.hu <https://m.babanet.hu/>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Bácskai diárium – Pósa Károly blogja <http://magyarkanizsa.blogspot.com>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Chez Sandra <https://chezsandra.cafeblog.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Délmagyarország <https://m.facebook.com/delmagyar/>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Egy családi kaland <http://blog.xfree.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Eső Irodalmi Lap <https://www.esolap.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Gárdonyi Géza: Szunyoghy miatyánkja, regény, Dante, Budapest, 1926, <https://mek.oszk.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Gárdonyi Géza: Tükörképeim. Önéletírások, karcolatok, esszék. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965. 480–487. o., vagy: Gárdonyi Géza: A magyar gyík - Ponticulus Hungaricus <https://www.ponticulus.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Gomba szezon a Krímben. <https://craftstationshop.ru>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Gődény Endre: Tájékozás a tájban, <http://mek.oszk.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Hétköznapi ebédek, Nők Lapja Café <https://nlc.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Hovány Lajos: Útközben – zEtna <http://www.zetna.org>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Jó reggelt! Magyar Szó <https://www.magyarszo.rs>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.

- Katholikus Néplap, 1839. <https://books.google.rs>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Kodolányi János Boldog Margit, történelmi regény, Budapest, Magvető, 1964, <http://mek.niif.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Limpopo – Szöcs Géza <http://szocsgeza.eu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Lovas Ildikó: A szerelem próbája <http://www.zetna.org>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Magyar Szó <https://www.magjarszo.rs/hu/>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Makó Híradó <https://makohirado.hu/>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Nők Lapja Café <https://nlc.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Oázis a lakásban <https://www.meska.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Opel Magazin és Fórum <https://www.opelforum.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Ősök Városa <https://www.beholder.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Prohardver <https://prohardver.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Punk Portál <http://punkportal.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Rakétamodellek - Index Fórum <https://forum.index.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Remodell Fórum <http://forum.rcmodell.hu/>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Relay Ifjúsági Szervezet <https://relay2you.wordpress.com>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Tasi genealogy – RadixForum <https://www.radixforum.com>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Teszték – Teszt: Mini Cooper S – 2014. – Totalcar <https://totalcar.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.
- Tibeti antilop – Wikipédia <https://hu.wikipedia.org>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.

Tunéziai élmények --Index Fórum <https://forum.index.hu>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.

zsongós – kerekerd'eux <http://kerekerdeux.blogspot.com>; Legutóbbi megtekintés: 2021. július 19.

A NYELVJÁRÁS MINT NYELVSTRATÉGIAI KÉRDÉS – BEVEZETŐ MOZAIK

PUSZTAY JÁNOS

Absztrakt: Az írás a nyelvjárások megőrzését szorgalmazza. A nyelvjárás az anyanyelvhez és a haza egy adott régiójához való kötődés kifejezője. A csak köznyelvet beszélők viszont stigmatizálják a nyelvjárásiasságot. A határon túli magyarok negatív viszonyulása anyanyelvjárásukhoz elősegíti a nyelvváltást, ami az identitásváltás előszobája. A nyelvjárás megőrzése tehát a nyelvi-kulturális diverzitás megőrzésén túl nyelvstratégiai kérdés is.

Kulcsszavak: nyelvjárás, stigma, határon túli magyarok, nyelvstratégia

Keywords: dialect, stigma, Hungarians beyond the border, language strategy

Kädväzs gonverencijariésztvevüők, kädväs koliégák! Ängäggýiteg meg, hob' bäväzätiéskiéppän mozaikszerüjän fövillancsag ennehän gondulatot a tiéma kapcsán.

1. Előítéletek

Előítéletek és *előítéletek* övezik a nyelvjárás kérdését. Hadd hozzak két irodalmi példát! Az egyik magyar, a másik finn.

Illyés Gyula: Új nép a parton

*Fürdőruhában széplépcsű nő –
Jó alakja az eleganciája.
Hogy ideillik! Mily „előkelő”!
S mi mindent mond el, ahogy kislejára
pillantva elkiáltja:
„Hun méész te, Fercsi! Vigyázz, beeső!”*

(Dunántúli kiejtés szerint az utolsó sor így hallatszik: *Hun miész te, Färcsi! Vigyázz, bääsüő!*)

A finn Minna Canth, a XIX. század végén alkotó író, a finn drámaírás nagy alakja egy máig is sok helyen, de nálunk biztosan élő előítélet ellen szólalt fel *Hän on Sysmästä* 'Ő Sysmä-ből való' című egyfelvonásosával. A finnek tudatában Sysmä – legalábbis akkoriban – megegyezett/megegyezik a magyar Csajágaröcsögével.^{1*} A színdarab tartalma röviden: az eladósodott fiatalembert nagybátyja csak akkor húzza ki a csávából, ha az elveszi a nagybácsi által javasolt lányt. A lány Sysmä faluból való, ami ellen a fiatalúr tiltakozik, mert ő olyan lányt nem akar elvenni, aki csak a tehenekkel meg a birkákkal tud beszélni. A nagybácsi bemutatja a lányt, aki egy városi számára elviselhetetlen nyelvjárásban beszél, ezenkívül csámpás, rendetlenül öltözött. A fiatalembert elutasítja. Váratlanul megérkezik a lány Stockholmban élő húga, elegáns nagyvilági dáma, aki iránt hősünk azon nyomban szerelemre gyúl. A lány svédül és franciául beszél, finnül már nem szívesen szólal meg, mert a finnek kulturálatlanok, még az értelmiségi elitjük is – összevetve a stockholmiakkal. Hősünk is csetlő-botló bugrisnak tűnik mellette.

¹ * Sysmä a Päijänne-tó régiójában található település 3.640 lakossal; területének közel egyharmadát borítja víz. A Päijänne Finnország második legnagyobb tava, 1100 km², + 330 km² sziget. A tó legnagyobb mélysége – ami egyúttal Finnországban is a legnagyobb mélység – 95,3 méter, átlagos mélysége 16,2 méter. A tó északi oldalán található Jyväskylä városa.

A nagybácsi belemegy abba, hogy a fiatalember számára ennek a dámának kérje meg a kezét, de a fiatalúrnak kell a kiszemelt sysmäi lánynak megmondania, hogy őt nem hajlandó feleségül venni. A sysmäi lány átöltözve, mint elegáns hölgy jön a fiatalemberhez, aki megváltoztatja a véleményét, s most már hajlandó is feleségül venni. Kiderül, hogy a stockholmi lányt is ő játszotta el. Mint ahogy kiderül – s ez témánk szempontjából a lényeges –, hogy Sysmä faluban a legtisztább finn irodalmi nyelvet beszélnek, a lány csak mókából beszélte egy másik vidék nyelvjárását, ami mindezek után már hősünket sem zavarja, sőt, átveszi a nyelvjárást a lánytól.

És ha már a finneknél tartunk: az utóbbi évek egyik legnagyobb irodalmi sikere egy nyelvjárásban alkotó költőnőhöz kapcsolódik, akit előszeretettel hívnak szerteszét az országban felolvasó estekre.

2. A kérdés aktualitása

A nyelvjárások kérdése benne van a levegőben. Csak a közelmúltban jelent meg néhány, nyelvjárással foglalkozó tanulmánykötet, egyéb kiadvány. Hadd emlékeztessenek a Magyar Nyelvstratégiai Intézet 2018-as konferenciájára, amelynek anyaga 2019-ben meg is jelent, vagy a Pomozi Péter szerkesztette *Palóc olvasókönyvre* (Pomozi 2019), amelyik néhány hónapja látott napvilágot. S ez utóbbi munka már azokat szólítja meg – a palóc nyelvjárást beszélőkhöz –, akikre – s ez a városi, első sorban (amúgy nagyrészt vidéki származású) fővárosi lakosság jelentős rétegeire – a 2020. december 1-jén meghirdetendő *Magyar nyelvjárások napja* programjaival hatni szeretnénk.

De aktuális a nyelvjárás a nyelvtörténet számára is. Gyakran a nyelvjárások őriznek meg olyan formákat, amelyek a köznyelvből, irodalmi nyelvből hiányzanak, például a *menni* ige jelen idejű paradigmája a nyugati nyelvjárásban szabályos: *menek – mensz – mén – menünk – mentek – mennek*. Persze, a köznyelvi *megyek* – (*méggy*) – *megy* is nyelvjárasi formából öröklődött, amelyben a magánhangzóközi *n* előbb *ny-é*, majd *-gy-vé* vált.

A steril alapnyelvet rekonstruálók számára sem érdektelenek azok a folyamatok, amelyek a nyelvjárásokban végbemennek, ugyanis hasonlóak az ún. alapnyelvben is bekövetkezhetnek. Csak egy-két apróság: a *hó*-névmási *tő* ragozott alakjai a nyugat-magyarországi nyelvjárásokban: *há* 'hová', *hu-n* 'ho-l' (azaz a nyelvjárás őrzi az eredeti lokatívusz ragot, a köznyelvben általánossá vált alak ablatívuszragjával szemben), *hun-naj(d)* 'honnán/honnét'. További példák sorolásától itt most eltekintek.

És ami a legsúlyosabb következményű aktualitás: a nyelvjárás negatív megítélése a határon túli magyarság anyanyelvének feladásához is vezethet.

3. A stigma

Mint a fent idézett finn példa is mutatja, a nyelvjárásokat és beszélőiket stigmatizálják. Visszaemlékszem első magyar nyelvészeti szigorlatomra Bárczi Géza professzornál, aki miután beírta a jelest, csak annyit mondott: „hogyan lehet ilyen ocsmányul magyarul beszélni?” Pedig csak a szombathelyi regionális köznyelv sajátosságai éltek a mainál elevebben a kiejtésében.

Gimnazista koromban az iskola irodalmi színpadán szerepeltem. Afrikai költők estje volt, s az első próbán az egyik vers utolsó sorát így mondtam: *fákäte, fákäte, mint maga a nyomor*. Kifakadt a tanárnő, micsoda kiejtés ez. Miért, hát hogyan kell mondani? **Fäkätä, fäkätä** ..., mondta ő. Hát jó, mondjuk így. Aztán évekkel később Budapesten meg azt hallottam, hogy fekete, fekete, s csak jóval később tudatosult bennem, hogy a **fäkäte** – nyelvjárás, a **fäkätä** – regionális köznyelv, a **feke**te pedig a köznyelv.

Amikor a Vas megyei rendőrfőkapitányt országos rendőrfőkapitányrá nevezték ki, egy hét múlva már a kabaréban gúnyolták a kiejtését, **miväl** hos' sárvári, s annak **megfälälüően bäsziét** is.

A stigmatizálás egyre érezhetőbben válik politikai tényezővé. Elég csak a jelenlegi politikai folyamatokra gondolni, amikor bizonyos politikai irányzatok képviselői előszeretettel bélyegzik meg ostoba, tanulatlan, bárgyú tömegnek a vidéken élő lakosságot.

Péntek János *A székely nyelvjárás értékvilága* című tanulmányában pontosan jellemzi a nyelvjárások megítélésének kettősségét. „A nyelvjárások megítélése változó ugyan, de még mindig végletes: vannak, akik a centrum göggyével ma már idejétmúltnak és provinciálisnak tartják őket, legjobb esetben exotikumnak, amelyen derülni lehet, mások – a szakmabeliek jó része – a színességet, a táji változatosságot, a regionalitást úgy tekintik, mint ami hozzátartozik a nyelv és a kultúra természetéhez, azok pedig, akiknek a nyelvjárás jelenti az anyanyelvet, szellemi létük biztosítékának.” (Péntek 2020: 52).

4. A veszély

A magyar standard vagy médiastandard veszélyére hívja fel az Eszéki Egyetem tanszékvezetője, Lehocki-Samardžić Ana is a figyelmet. „Az iskola által közvetített nyelvművelői szemlélet megnehezíti a nyelvjárások és a helyi nyelvváltozatok megőrzését. Ezen kívül a horvátországi magyar közösség is rosszul kezeli a problémát, illetve a magyarságtudatot sokszor a magyarországi nyelvhasználat szempontjából értelmezi. Az «igazi magyar nyelvet» a magyarországi magyar sztenderd változattal azonosítják, a helyi nyelvhasználatot pedig helytelennek, igénytelenebbnek érzik. Az elektronikus média egyre nagyobb hozzáférhetősége és használata a helyi nyelvváltozat elavulásához és a határon túli nyelvjárások elhagyásához vezet(het). A fenti tapasztalatok alapján elmondható, hogy a magyar nyelv használatát a mai Horvátország területén leginkább a magyar sztenderd presztízsértékének feltétel nélküli elfogadása veszélyeztetheti, amennyiben az a helyi nyelvhasználat és a nyelvjárások rovására válik” (Lehocki-Samardžić 2020: 106).

5. A stigma ellen

Mindazonáltal egyetemet végzett gimnáziumi osztálytársaim, akik az egyetem elvégzése után visszamentek Szombathelyre dolgozni, minden további nélkül használják a regionális köznyelvi-nyelvjárási alakokat, például **käze**, **szeme** stb.

Ugyanakkor éppen Finnországból vagy akár Németországból is hozhatunk példákat arra is, hogy akár egy egyetemi tanár is használhatja egyetemi előadásán a maga nyelvjárását, nem szégyellve azt. Az én korosztályom még emlékezhet Franz-Josef Straussra, a bajor miniszterelnökre, aki egy ideig Nyugat-Németország hadügyminisztere is volt, s aki a német irodalmi nyelv felől nézve nyelvjárásban, de legalábbis regionális köznyelven beszélt. (Miközben voltaképpen a bajor irodalmi nyelvet használta, s mint tudjuk, Bayern Németországon belül Freistaat, azaz szabad állam.)

Péntek János fentebb említett tanulmányában pozitív magyar példaként a székely nyelvjárást vagy inkább regionális köznyelvet említi. „Talán a székely az egyetlen olyan nyelvjárás, amely részese volt a székelységet övező mítosznak, és így rá nem terjedt ki sem a korábbi lenézettesség, sem az újabb kori nyelvjárás-ellenesség. A digitális médiában is számos jele van a székely reneszánszának. Beszélői büszkék a kultúrájukat hordozó nyelvükre, és féltik a külső hatásoktól. Kétféle veszélyt érzékelnek: az egyik maga a nyelvjárás-ellenesség és a magyar média-standard, a másik a domináns államnyelv, a román. A friss kutatások is igazolják, hogy jobban félnek a magyar standard színtelenítő térhódításától, mint a nyelvcserétől. (...) Az asszimiláció még kevésbé fenyegeti őket. Ellenkezőleg: a székely nyelvjárás maga viszonylag gyorsan asszimilálja azokat, akik más magyar nyelvváltozat beszélőiként telepednek ott meg, sőt falusi környezetben az ott megtelepedő románokat is. Más magyar nyelvi régióban nehezen képzelhető el az a helyzet, amelynek néhány éve egy csíkszeredai szakmai tanácskozáson voltam tanúja: az egyik előadó, aki vállalkozóként telepedett át Magyarországról a Székelyföldre, azért kért elnézést a jelenlevőktől, mert ő még nem beszélt a helybeliek nyelvét, azaz a székely nyelvjárást (regionális köznyelvet)” (Péntek 2020: 53).

Erősíteni kell a nyelvjárási közösségek öntudatát.

Hadd említsek néhány nemzetközi példát arra, másutt hogyan viszonyulnak a nyelvjáráshoz.

Németországban helyi nyelvváltozatban játszó színházak is működnek, például Hamburgban Plattdeutsch nyelven az Ohnsorg Theater, Münchenben pedig a bajorul játszó színház. Hamburgban a Plattdeutsch az újságban is megjelenik – heti rovatként.

Lettország Latgale tartományában beszélik a litvánhoz közeli latgal nyelvjárást. Ezt az első, 1918-ban kikiáltott függetlenség évtizedeiben, majd a szovjet korszak idején tiltották, azonban a második, 1991-ben kikiáltott függetlenség után megjelent a latgal nyelvű sajtó, a rigai rádióban ún. latgal órákat közvetítenek; a lett nyelv és irodalom szakos hallgatóknak tanítják a latgal nyelvet; Rēzeknében latgal főiskolát alapítottak. A pozitív képet árnyalja, hogy csak kevés latgal szülő íratja be gyermekét a latgal iskolába.

Ez utóbbi jelenségnek éppen az ellenkezőjét tapasztalom lakóhelyemen, egy horvát nemzetiségi faluban. A gradiscei nyelvjárást beszélő szülők azért nem íratják be szívesen a horvát osztályba a gyermekeiket, mert ott az irodalmi nyelvet tanították, amelyről azt mondták, ez nem a mi nyelvünk.

Észtországban szakmai és politikai vita folyik arról, hogy az ország délkeleti részén beszélt võru i az ahhoz közeli szetu nyelv-nyelvváltozat önálló nyelv-e vagy nyelvjárást. E nyelvváltozatok önálló nyelvként való elismerése tükrözné a közösség akaratát, egyszersmind megfelelné a nyelvhasználat magas szintjének, ti. szépirodalom, sajtó és tudományos munkák is jelennek meg elsősorban a võru változatban, s kisebb mértékben szetuul. Ez az elismerés ugyanakkor nem veszélyezteti Észtország állami egységét, nem merül fel a szeparatizmus veszélye sem.

6. Teendők

Többször többen is hangsúlyoztuk, hogy meg kell alkotni a magyar nyelvet védő nyelvtörvényt. Ebben – észt és lengyel mintára – meg kell jeleníteni, hogy a nyelvjárások értéket képviselnek és védelmezni kell őket (ld. legújabban Pomozi 2020: 148).

A nyelvjárásoknak helyet kell kapniuk – és nem csak formálisan – az oktatásban. Meg kell jeleníteni sajátosságait, s ki kell hangsúlyozni értékeit.

A nyelvjárások számos nyelv esetében a terminológia, a szakszó-kincs megalkotásának fontos forrásai. Láttuk ezt a mari (cseremis) nyelv esetében is, amikor kiadtuk Beke Ödön hatalmas mari nyelvjárási szótárát. Nyelvfejlesztéssel foglalkozó mari nyelvész-kollégáink, főként I.G. Ivanov, számos új fogalom megalkotásakor nyúlt vissza a szótárban reprezentált nyelvjárási anyaghoz.

Támogatni kell szépirodalmi szövegek elkészültét és kiadását. Ennek másutt, például Finnországban, de a Székelyföldön is lassan már hagyománya lesz. A mai konferencia alkalmából két kötetet adtunk ki az Anyanyelv- és Szövetség, illetve Vas megye önkormányzata támogatásával (Fábián László: *Gutaházi évszakok*, Pusztay János: *Kutyaur még más történetek*). Persze, tudom, hogy a nyelvjárási szövegek olvasásához hozzá kell szokni, ez egyelőre inkább auditív műfaj.

7. Hozadék

A nyelvjárások támogatásának szakmai, társadalmi és nyelvstratégiai hozadéka egyaránt van.

A nyelvjárás lehet egyfelől a lexikai nyelvfejlesztés, például a terminológia-alkotás egyik forrása, másfelől gazdagíthatja a köznyelv-irodalmi nyelv képzését.

A nyelvjárások, s a hozzájuk kapcsolódó értékek megismerése segít abban, hogy megszűnjön a nyelvjárást beszélőkre tapasztott stigma.

A nyelvi-kulturális diverzitás megőrzése.

A nyelvjárások szerepének elismerése a határon túli magyar nyelv védelmét szolgáló nyelvstratégiai kérdés.

Ezt szolgálja A magyar nyelvjárások napjának meghirdetése.

Irodalomjegyzék

- Lehocki-Samardžić Ana 2020: A horvátországi magyarság nyelvének helyzete a rendszerváltás után. In: Pusztay János (szerk.): *Veszélyeztetett-e a magyar nyelv?* Anyanyelvápolók Szövetsége, Széphalom–Budapest. 90–109.
- Péntek János 2020: A székely nyelvjárás értékvilága. In Cseke Péter (szerk.): *Székelyföld a 21. században. Esszék, tanulmányok.* Magyar szemhatár (sorozatszerkesztő: Pusztay János), Nap Kiadó, Budapest. 52–63.
- Pomozi Péter 2020: Népeségváltozás és magyar identitás a Kárpát-medencében. Nyelvpolitikai lehetőségeink száz évvel Trianon után. In: Pusztay János (szerk.): *Veszélyeztetett-e a magyar nyelv?* Anyanyelvápolók Szövetsége, Széphalom–Budapest. 116–164.
- Pomozi Péter (szerk.) 2019: *Palóc olvasókönyv.* Magyarságkutató Intézet, Budapest.

A PALÓC NYELVJÁRÁS JELENLEGI ÁLLAPOTA ÉS MEGÍTÉLÉSE

R Á S I S Z I L V I A

Absztrakt: A nyelvjárások használatának megítélése Magyarországon napjainkban ellentmondásos; vannak, akik pozitívként értékelik, míg mások – a különféle nyelvi sztereotípiáknak és ideológiáknak megfelelően – gyakran negatívként tartják. A nyelvjárási beszélők saját nyelvjárásukhoz való viszonyulásáról a magyar nyelvtudományban határon innen már számos vizsgálat készült. Ezek némelyike több kutatópont bevonásával vizsgálja az érintett kérdést, míg más kutatások egyetlen település attitűdvizsgálatával foglalkoznak. Jelen vizsgálat ez utóbbihoz kíván csatlakozni, nevezetesen egy felvidéki település nyelvjárásának, valamint a nyelvjárásban beszélők értékítéletének ismertetésére törekszik. Ezen felül arra is vállalkozik, hogy a palóc nyelvjárás sajátosságait, markereit bemutassa. A vizsgált település Méhi (szlovákul: Včelince), melynek nyelvhasználatában a mindennapi beszédhelyzetek során a domináns nyelvváltozat a nyelvjárás. A beszélők palóc nyelvjárásban beszélnek, ez a standardhoz képest mind hangtani, mind lexikális szinten lényeges különbségeket mutat. A vizsgálat abból az alapvető hipotézisből indul ki, hogy bár a településen élők abszolút többsége magyarul szinte mindig nyelvjárásban beszél, ennek ellenére a magyarországi beszélők nyelvhasználatát magasabb presztízsűnek tartják a sajátjukéhoz képest.

Kulcsszavak: attitűdvizsgálat, nyelvjárás, keleti palóc, Felvidék, presztízs, stigma

Keywords: language attitude research, dialect, Eastern Palóc, Upper Hungary, prestige, stigma

1. Bevezetés

A magyar nyelvjárások megítélése napjainkban meglehetősen ambivalens: egyesek megőrzendő értéknek, pozitívumnak tartják, míg mások – a különféle nyelvi sztereotípiáknak és ideológiáknak megfelelően – negatívumként tekintenek rájuk. A nyelvjárásban beszélők saját nyelvjárásához való viszonyulásával a magyar nyelvtudományban határon innen (pl. Kontra 1997; Fodor–Huszár 1998; Kiss 2000) és határon túl (pl. Kožík 2004; Rajsli 2004; Sándor 2000) is születtek már kutatások. A vizsgálatok egy része több kutatópont, míg a másik részük egyetlen kutatópont bevonásával vizsgálja az érintett kérdést. Jelen kutatás ez utóbbihoz csatlakozik, nevezetesen egy határon túli település, Méhi palóc nyelvjárásban beszélő lakosainak nyelvjárási attitűdvizsgálatára irányul. E felvidéki község nyelvjárási beszélőinek nyelvi attitűdjéről a vizsgálatot megelőzően még nem készült felmérés.

A vizsgálat abból a feltételezésből indult ki, hogy a település lakosai tudatában vannak annak, hogy (milyen) nyelvjárásban beszélnek és szeretik is ezt a nyelvváltozatot. További hipotézis, hogy a beszélők nem szégyellik, hanem természetesnek tartják a nyelvjárásukat. Végül, a hipotézisek között szerepelt, hogy a palóc település lakosai saját nyelvtudásukat a magyarországi beszélőkéthől gyengébbnek ítélik meg.

Jelen tanulmány öt fő részből áll. Az első szakasz ismerteti a szlovákiai magyarok nyelvhasználatát, annak jellemzőit. A következő fejezet bemutatja Méhit, a vizsgált települést, valamint elhelyezi a község nyelvjárását a mai magyar nyelvjárások rendszerében. A harmadik rész a nyelvi és nyelvjárási attitűdről szól, amit a vizsgálati módszerek és a minta ismertetése követ. Végül az ötödik fejezet részletezi a kutatás eredményeit.

2. Szlovákiai magyar nyelvhasználat

A nyelvjárás olyan köznyelv mellett létező területi nyelvváltozat, amelynek a köznyelv (más néven standard, irodalmi nyelv, sztenderd) normáitól eltérő, csak az adott nyelvterület egy-egy részére jellemző, sajátosságai, ismertetőjegyei vannak. Tehát – absztrakció szintjén – a nyelvjárás területi tagoltságot mutat az egységesnek minősülő kodifikált nyelvváltozattal, a köznyelvvvel szemben. A nyelvjárások már önmagukban is nyelvi rendszernek tekinthetők, és a köznyelvtől fonetikai, morfológiai, lexikológiai, valamint bizonyos mértékben szintaktikai jellegzetességben különböznek. Ismeretes, hogy a köznyelv kialakulása előtt a nyelv különböző nyelvjárások formájában létezett. A magyar standard pedig e nyelvváltozatok közül legfőképpen az északkeleti nyelvjárás régió nyelvváltozataira épült, ugyanis (a 17–18. században) más nyelvjárásokhoz viszonyítva ezekben a nyelvváltozatokban nem voltak feltűnő, nagy eltéréseket mutató nyelvjárás jelenségek (pl. *ő*-zés, *í*-zés), ennek következtében ezek a változatok voltak a legkönnyebben érthetőek (Tolcsvai 2017). Mindezek alapján a nyelvjárás az előzmény, a köz- és irodalmi nyelv pedig a következmény (A. Jászó 1991: 521–523).

Nyelvjárás közegben általánosságban a nyelvjárás az otthon beszélt, valamint a spontán módon, elsődleges nyelvváltozatként elsajátított, elsősorban a nem nyilvános beszédhelyzetben használt beszélt nyelv formája. Ezzel ellentétben a köznyelv az intézményes keretek között használt nyelvváltozat, melyet az egyén a másodlagos nyelvi szocializáció során sajátít el (Kiss 2003: 43). A szlovákiai magyar közösségekben a nyelvjárás tekinthető a domináns nyelvváltozatnak, mivel ezt sokkal többen ismerik, használják mindennapos kommunikációjuk folyamán, mint a köznyelvet. Ehhez túlnyomórészt hozzájárult az is, hogy a szlovákiai magyar kisebbség között jóval magasabb az alapfokú, mint a közép- és felsőfokú végzettségűek száma; a szlovákiai magyarok zöme falun, nem városban él; a szlovákiai magyaroknál kisebb a magyar köznyelv alkalmazásának lehetősége, mivel a nyilvános színtereken, ahol a standard nyelvhasználat a megkövetelt, a szlovák nyelvvel kell osz-

toznia; a magyar anyanyelvűek bizonyos része nem magyar tannyelvű iskolában szocializálódott, következőképpen, nem került intézményes keretek között kapcsolatba a magyar standard nyelvvel; valamint a magyar standard elterjedése Magyarországon a Trianont követő időszakban történt, így ez a folyamat már kevésbé érintette a szlovákiai magyarok nyelvhasználatát (Menyhárt–Presinszky–Sándor 2008: 46–47).

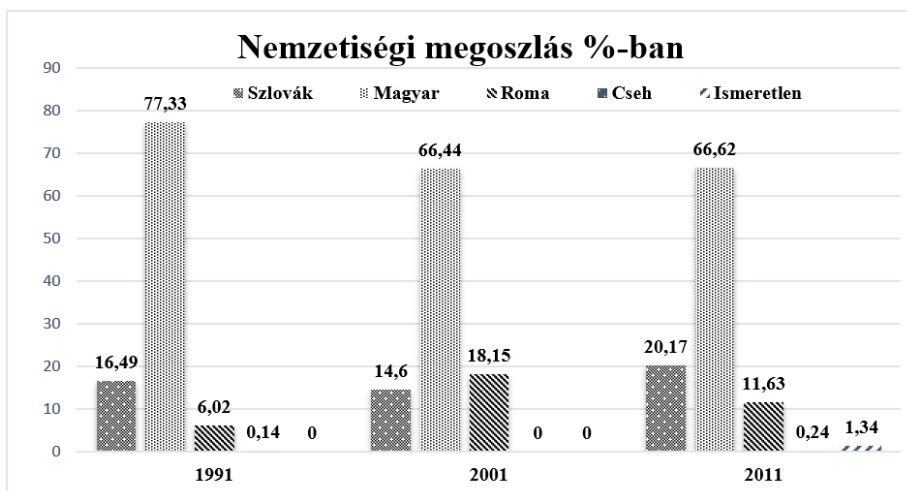
3. A vizsgált település

Méhi (szlovákul Včelince) egy sajómenti község Szlovákiában. A település a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásában a gömöri tájegységben helyezkedik el. Tornaljától (szlovákul Tornaľa) délre található, a Sajó (szlovákul Slaná) bal partján. A település viszonylag közel, 10 km-re helyezkedik el a magyarországi államhatártól.

Jelen vizsgálathoz a 2011-es népszámlálási adatok szolgálnak alapul, ugyanis az idei, 2021-ben végzett népszámlálás adatainak összegzése jelenleg még folyamatban van. A 2011-es népszámlálási adatok alapján Méhinek 818 lakosa van, amiből 165 fő (20,17%) szlovák, 545 fő (66,63%) magyar, 95 fő (11,61%) roma nemzetiségűnek vallotta magát (lásd 1. és 2. táblázat). Az idősíkon visszatekintve megfigyelhető, hogy a faluban a magyar nemzetiségű lakosok voltak többségben, ez alapján a település mindig is túlnyomórészt magyar nemzetiségű volt.

Évszám:	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Ismeretlen	Összesen
1970	84	581	15	-	-	680
1980	81	612	10	-	-	703
1991	115	539	42	1	-	697
2001	111	505	138	-	-	760
2011	165	545	95	2	11	818

1.táblázat: Méhi nemzetiségi megoszlása a 2011. népszámlálási adatok alapján

2. diagram: Méhi nemzetiségi megoszlásának összehasonlítása %-ban

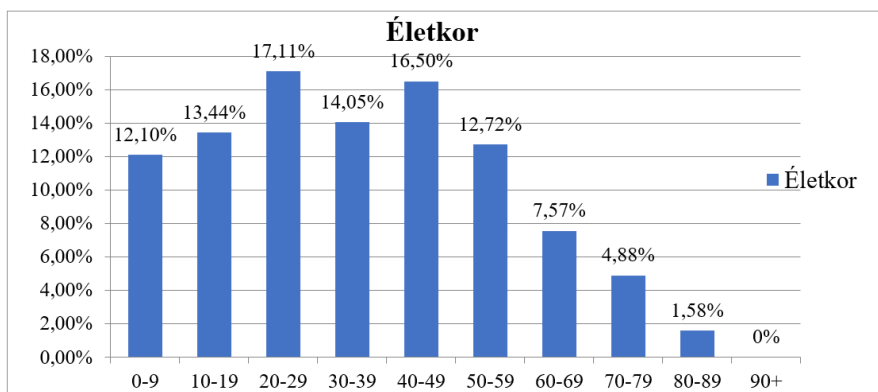
2011-es népszámlálás alapján 697 lakos tekint a magyar nyelvre anyanyelveként. 106 lakos beszéli anyanyelveként a szlovák nyelvet, 2 személy a cseh és 3 személy a roma nyelvet. Az alább közölt táblázaton megfigyelhető tehát, hogy egy zömében magyar ajkú településről van szó.

	Szlovák	Magyar	Roma	Cseh	Azonosítatlan	Összesen
Lélekszám	106	697	3	2	10	818
Százalék	12,95%	85,20%	0,36%	0,24%	1,22%	100%

3. táblázat: Anyanyelvhasználat Méhiben a 2011-es népszámlálási felmérés alapján

A lejjebb közölt diagramon megfigyelhető, hogy a községben egyre csökken az idősek száma. A legtöbb lakos a 20–29 éves korosztályhoz tartozik, a legkevesebben pedig a 80–89 korosztályú csoportban vannak. A községben jelenleg nem lakik 90 évtől idősebb személy. Ahogy ez az adatokból látszik, a községben jóval nagyobb a fiatalok száma, mint

az idősebb generációé. A 30–39-es csoport lélekszáma csökkent, ami-re magyarázatként szolgálhat, hogy ez a korosztály külföldön próbált munkalehetőséget találni.

4. diagram: Életkor szerinti megoszlás Méhiben a 2011-es népszámlálás alapján

3.1 Méhi nyelvjárása

A nyelvjárások kategorizálásakor megjegyzendő, hogy napjainkban nincs olyan magyar nyelvjárás, melyet kizárólag Szlovákia területén beszélnének. A nyelvjárési régiók egyaránt megtalálhatók Magyarországon térségében is, ami az államhatárok eltolódásának a következménye. Az osztályozáskor tehát az általános felosztást vesszük alapul. Elkerülhetetlen megemlíteni, hogy bár a nyelvjárési régiók megegyeznek Magyarországgal, az azokat alkotó nyelvjárás csoportok között már akad olyan, amely kizárólag Szlovákia területén helyezkedik el (Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009: 119).

A nyelvjárások kategorizálásakor a *Magyar dialektológia* című könyvben alkalmazott rendszerezést (Juhász 2003: 264) veszem alapul, ez tíz nyelvjárás területet tartalmaz (nyugat-dunántúli, közép-dunántúli–kisalföldi, dél-dunántúli, dél-alföldi, palóc, Tisza–Körös-vidéki, északkeleti, mezősi, székely, moldvai).

A palóc nyelvjárás régió bizonyos földrajzi és nyelvi szempontok alapján további tömbökre oszlik:

- nyugati tömb: nyugati palóc + északnyugati palóc,
- középső tömb: középpalóc + Ipoly vidéki,
- keleti tömb: keleti palóc + Hernád vidéki,
- déli tömb: déli palóc + Eger vidéki (Juhász 2003).

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjai közül egyik oldalról Zsíp (16 km), a másiktól pedig Gice (24,6 km) áll a községhez a legközelebb. Vargová Henrieta (2010) Méhi nyelvjárását a középpalóc és a keleti palóc közé sorolta, szerinte a falu nyelv(járás)használata kevert, tehát a fonetikai jellegzetességek közül egyaránt megtalálhatóak a középpalóc, valamint a keleti palóc sajátosságai. Kijelentését alátámasztja az általa feldolgozott tájszótár és a *Bevezetés a szlovákiai magyar nyelvjárások tanulmányozásába* című egyetemi jegyzet, ami ugyancsak igazolja, hogy a község nyelvjárása érinti mind a közép-, mind a keleti tömböt, ugyanis a falu a gömöri régió rimaszombati járásában terül el (Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009: 143–150). Ellenben, míg a középpalóc nyelvjárás csoportban a *ly* fonémátöbbsletnek számít, addig a keleti palóc nyelvjárás ezt a fonémát nem használja. Méhi, a vizsgált település pedig erősen *j-ző*, így a község nyelvjárása inkább a keleti palóc nyelvjárás csoportba sorolandó.

4. Nyelvi, nyelvjárési attitűd

Az egyes nyelvjárások hangtanának, alaktanának, mondattanának, szóképzlettanának ismertetése mellett lényeges a beszélők nyelvjáráshoz fűződő viszonyulásának a bemutatása. A szakirodalom a beszélő adott nyelvhez, nyelvjáráshoz való szubjektív hozzáállását attitűdnek nevezi. Leggyakrabban az a nyelvváltozat terjed el, amelyhez elismertség, társadalmi tekintély ragad és az szorul vissza, amelyet a beszélők szégyellnivalónak éreznek, miután megbélyegezték a használatát (Kiss 2003; Jánk 2019a: 19–36). Peter Trudgill (1992) szerint a nyelvi attitűd nem nyelvi, hanem társadalmi meghatározottságú, ugyanis a társadalmi eredetű nyelvi ítélet tekintélyt kölcsönöz egy adott nyelvnek/

nyelvváltozatnak, ezzel párhuzamosan pedig leminősít egy másikat. A társadalmi elismertséget presztízsnak, a megbélyegzést pedig stigmának nevezzük. A gyakorlatban általában az a nyelvváltozat terjed el, amelyhez presztízis társul, és az szorul vissza, amelyhez stigma ragad (Kiss 2003: 218). A legutóbbi vizsgálatok (Jánk 2019b, 2020, 2021) bizonyítják, hogy a magyar nyelvjárások megítélése sem mindig pozitív. Jánk István (2019b) négy országban (Magyarország, Szlovákia, Románia, Ukrajna) végzett kutatása nemcsak azt igazolja, hogy a kutatásban szereplő magyarszakos pedagógusok nyelvileg diszkriminatívak, hanem az eredmények kimutatták továbbá, hogy a nyelvjárásban beszélő – hazai és határon túli – vizsgált pedagógusok szintén hátrányosan különböztetik meg a nyelvjárásban beszélő diákokot. Amint az az említett kutatás eredményeiből is kivehető, a magyar nyelvjárások, azon belül a palóc helyzetének, presztízisének, megítélésének a vizsgálata a magyar nyelvtudomány egyik fontos feladata. Jelen tanulmány ezen feladat elvégzéséhez kíván hozzájárulni egy palóc nyelvjáráshoz köthető vizsgálat bemutatásával.

5. Minta és vizsgálati módszer

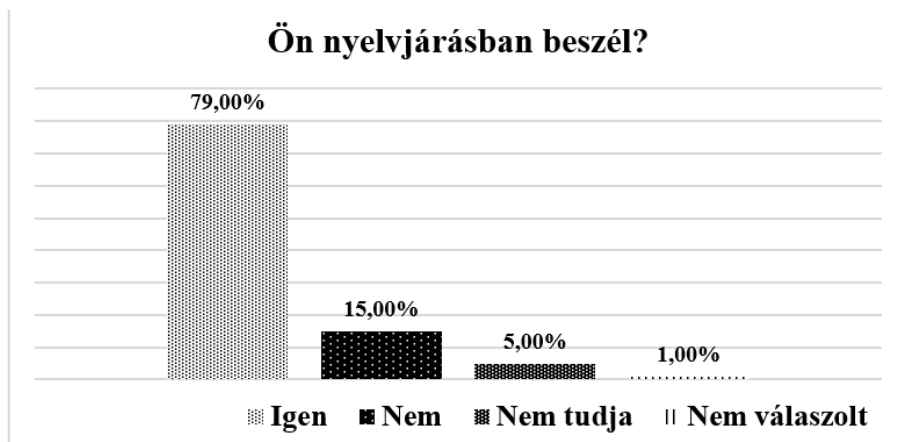
Az anyaggyűjtés és a kutatás legfőbb célja Méhi nyelvjárásának attitűdvizsgálata volt. Az adatgyűjtéshez a passzív megfigyelés mellett a kérdőíves módszer lett alkalmazva. A szociolingvisztikai kérdőívet 100 méhi lakos (N=100) töltötte ki. A minta kiválasztása rétegzett mintavétellel történt. A mintavétel során az adatközlők neme mellett lényeges szempont volt, hogy az életkoruk alapján egyaránt rögzítésre kerüljön mind a fiatal, középkorú, illetve az idősebb nemzedék is, mivel az egyes korosztályok eltérő nézeten lehetnek a nyelvhasználatról. A 2011-es népszámlálási adatok alapján az életkor és a nem megoszlása szerint 3 fő csoport alakult ki:

- fiatal korosztály (10–29 év): 21 férfi, 21 nő;
- középső korosztály (30–59 év): 19 férfi, 23 nő;
- idős korosztály (60 év fölöttiek): 7 férfi, 9 nő.

Az idős korosztályra való tekintettel az adatközlők hagyományos, nyomtatott kérdőívet kaptak, így digitális technikai feszültség nem alakulhatott ki. A megfigyelői paradoxont elkerülendő az adatközlők egyedül töltötték ki a kérdőíveket. Az anonim szociolingvisztikai kérdőív egy rövid ismertetőből, egy háttérváltozókat vizsgáló adatlapból, valamint 43 zárt- és mondatkiegészítést igénylő kérdésből állt.

6. Eredmények

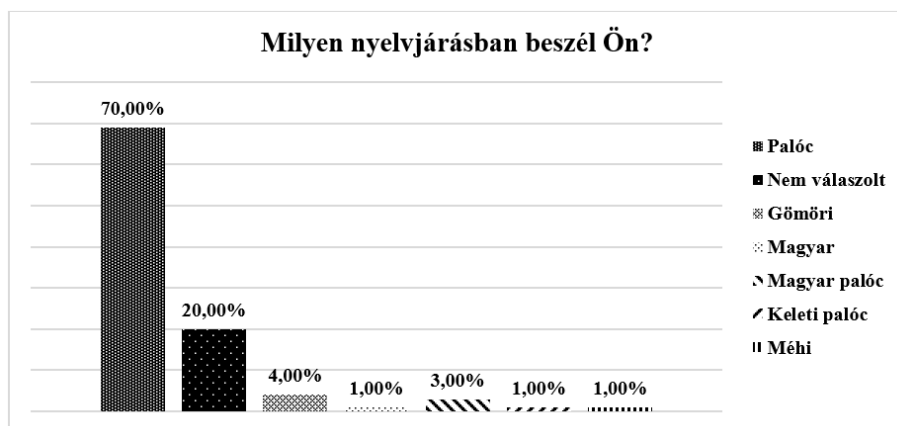
A passzív megfigyelések alapján a kutatás abból a feltételezésből indult ki, hogy a lakosok tudatában vannak annak, hogy nyelvjárásban beszélnek, tudják azt is, hogy melyik nyelvjárásban, valamint szeretik is ezt a nyelvváltozatot. Ehhez a hipotézishez a szociolingvisztikai kérdőívben többek között az A kérdés (*Őn nyelvjárásban beszél?*) vonatkozott. 100 adatközlőből összesen 79 személy válaszolt a kérdésre igennel, vagyis a válaszadók 79%-a egyértelműen tudja, regisztrálja, hogy nyelvjárásban beszél. 15 személy szerint nem beszélnek nyelvjárásban, míg 5 nem tudta eldönteni, 1 pedig megválaszolatlanul hagyta a kérdést (lásd 5. diagram).

5. diagram: Az A kérdésre adott válaszok

A hipotézishez kapcsolódó B kérdés (*Milyen nyelvjárásban beszél Őn?*) egy nyitott kérdés volt, vagyis a válasz megfogalmazása a válaszadó fel-

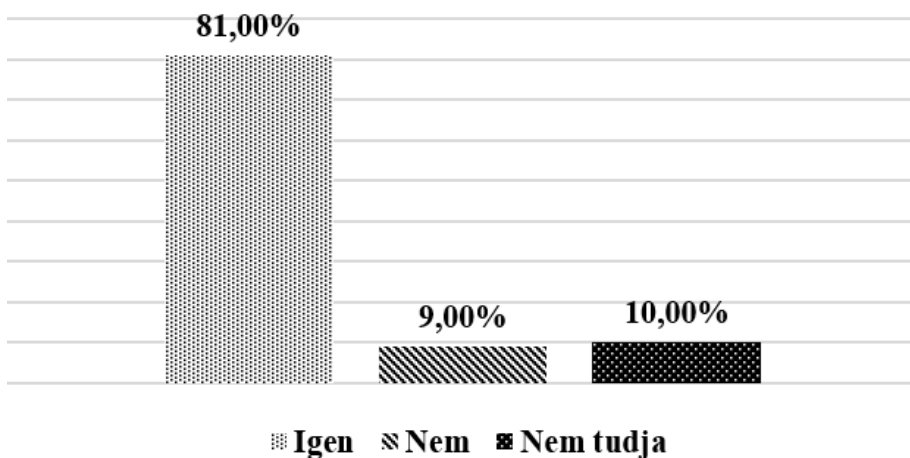
data volt. Az előzetes feltevés szerint a beszélők tudják, hogy palóc nyelvjárásban beszélnek. A keleti palóc ismeretét jelen kutatás nem feltételezte, az ugyanis pontosabb nyelvészeti ismereteket kíván(hat). Amint az a 6. diagramon is látszik, válaszadók 70%-a (37 nő, 33 férfi) tudta, hogy *palóc* nyelvjárásban beszél. 20%-uk (12 nő, 8 férfi) megválaszolatlanul hagyta a kérdést, ez alapján pedig valószínűsíthető, hogy nem tudták a választ. 4% (2 nő, 2 férfi) szerint *gömöri* nyelvjárásban beszélnek, míg 3% (1 nő, 2 férfi) a *magyar palócot* adta meg válaszul. 1 adatközlő írta be válaszul a *magyar és keleti palócot* szintén csupán egyetlen adatközlő válaszolt. Ha a palócot, a magyar palócot és a keleti palócot összesítjük, 74 személyt kapunk. Tehát abból a 79 adatközlőből, aki korábban azt válaszolta, hogy nyelvjárásban beszél 74 személy tudta pontosan, hogy ez a palóc. A hipotézis ezen része egyértelműen beigazolódtott. Az, hogy a válaszadók körülbelül 27-30%-a nem tudta, milyen nyelvjárásban beszél, többek között annak is tulajdonítható, hogy jelenleg nincs a községnek egy olyan monográfiája, amelyben a település nyelvjárása konkrétan be lenne sorolva a magyar nyelvjárások rendszerébe. Méhi nyelvjárására nem tér ki a községi Krónika sem, így a beszélők legfeljebb az iskolában hallott ismereteikre támaszkodhatnak, már amennyiben képzésük során érintették egyáltalán a dialektológia témakörét.

6. diagram: A B kérdésre adott válaszok

A C kérdés (*Tetszik-e Magának az itteni beszédmód?*) szintén az említett hipotézishez kapcsolódott. A lejjebb közölt 7. diagram adatai a válaszokat százalékos arányban mutatják. Mindezek alapján megállapítható, hogy a méhiek többségének tetszik a település nyelvhasználata. Nincs jelentős eltérés a férfiak és a nők értékítéletében sem, ugyanis 41 nőnek (77,36%) és 40 férfinak (85,11%) tetszik a község beszédmódja. Csupán 9 adatközlő válaszolta, hogy nem tetszik neki a helyi beszédmód, 10-en pedig nem tudták eldönteni a választ. Az, hogy az adatközlők zömének tetszik a nyelvjárásias nyelvhasználata többek között azzal is magyarázható, hogy adatközlőik méhi születésűek, valamint egész életük során kizárólag ebben a nyelvváltozatban beszéltek.

Tetszik-e Magának az itteni beszédmód?

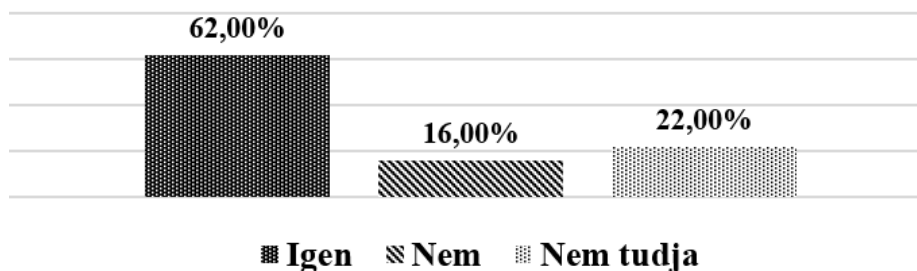

7. diagram: A C kérdésre adott válaszok

A D kérdés (*Sajnálná, ha megszűnne településükön a nyelvjárásias beszédmód?*) szintén az adatközlők saját nyelvjárása iránt való attitűdre fókuszált. A lejjebb közölt adatok alapján az adatközlők több mint fele, 62%-a sajnálná, ha a településen megszűnne a nyelvjárásias beszédmód, és csupán 16% (16 személy) nem sajnálná (lásd 8. diagram). 22% (22 sze-

mély) semlegesén viszonyult a kérdéshez vagy nem adott egyértelmű választ. A beszélők nagyobbik fele tehát pozitív attitűdöt mutat a saját nyelvváltozatához.

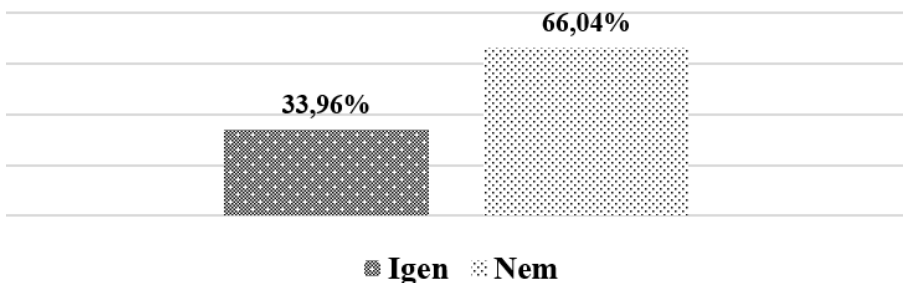
Sajnálná, ha megszűnne településükön a nyelvjárásias beszéd mód?

8. diagram: A D kérdésre adott válaszok

A vizsgálat második feltételezése szerint a magyar standard magasabb presztízse ellenére anyanyelvjárásukat a beszélők természetesnek tartják és nem szégyellik. Erre a hipotézisre vonatkozott az *E* (*Volt olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszéd módját?*) és az *F* (*Előfordult, hogy megszólták nyelvjárásias beszéd módja miatt?*) zárt kérdés. A két kérdés azért kapcsolódik össze, mert sok beszélő éppen amiatt szégyelli a nyelvjárását, mert már került olyan szituációba, amikor megszólták őt a beszéd módja miatt. Az egyén saját nyelvhasználatához való viszonyát tehát nem kis mértékben tudják befolyásolni mások megjegyzései. Az adatok szerint jóval magasabb azon nők száma, akik még sosem voltak olyan helyzetben, hogy szégyelleniük kellett volna a nyelvhasználatukat. 53 nőből ugyanis 18 (33,96%) már volt olyan helyzetben, amikor szégyellte a nyelvjárásias beszéd módját, 35 (66,04%) nő viszont még nem került ilyen szituációba (lásd 9. diagram).

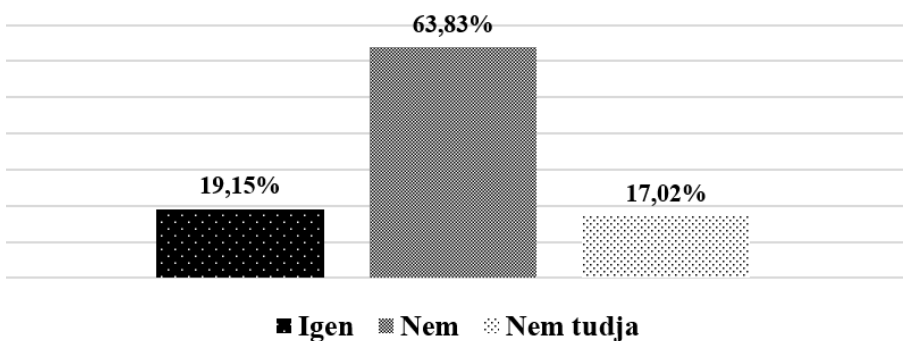
**Volt olyan helyzetben, amikor röstellte/szégyellte
itthoni beszédmódját?
NŐK (N=53)**

9. diagram: A nők E kérdésre adott válaszai

A 10. diagramon megfigyelhető, hogy a férfiak közül szintén kevesebben voltak, akik szégyellték az otthoni nyelvhasználatukat. 47 férfiból 9 (19,15%) már életében legalább egyszer röstellte, 30 (63,83%) még nem szégyellte a nyelvjárási beszédmódját, 8 (17,02%) pedig nem tudta határozottan eldönteni a válaszát.

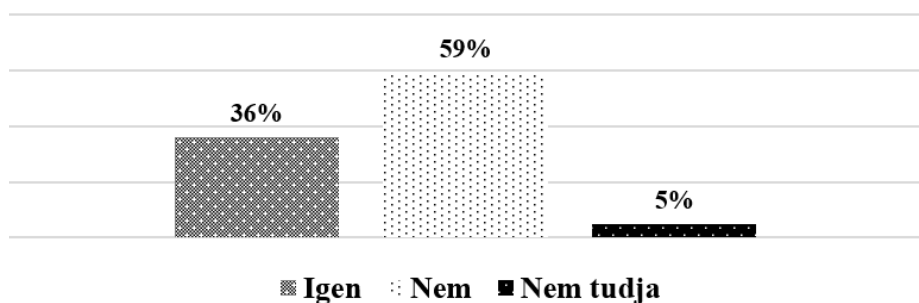
**Volt olyan helyzetben, amikor röstellte/szégyellte itthoni
beszédmódját?
FÉRFIAK (N=47)**

10. diagram: A férfiak E kérdésre adott válaszai

Az *F* kérdés válaszait összegezve megfigyelhető, hogy 100 válaszadóból 36-ot (36%) már megszóltak, 59-et (59%) pedig még nem szóltak meg nyelvjárási beszédmódjuk miatt (lásd. 11. diagram). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezt az 59 személyt még sohasem érte volna nyelvi megbélyegzés, hanem feltételezhető, hogy ezek az adatközlők nem vették figyelembe, vagy nem vették rossz néven a negatív utalásokat.

Előfordult hogy megszólták nyelvjárási beszédmódja miatt?

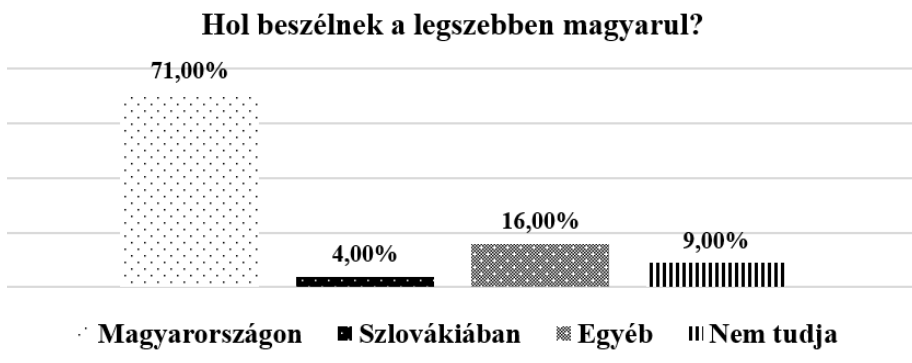

11. diagram: Az *F* kérdésre adott válaszok

Az *E* és *F* kérdésre adott válaszokat összevetve kiderült, hogy míg 25 nőt már ért korábban megbélyegzés a nyelvjárási beszédmódja miatt, mégis csak 18 nő válaszolta azt, hogy került olyan szituációba, ahol szégyellte magát a nyelvjárási beszédmódja miatt. Tehát 7 nő annak ellenére, hogy megszólták a nyelvjárása miatt mégsem szégyelli azt, ez pedig egyértelműen pozitív attitűdöt mutat. A férfiak esetében is akad, amikor megfigyelhető ez a pozitív attitűd, ugyanis míg 11 férfi válaszolt az *F* kérdésre igennel, addig csupán 9-en válaszoltak igent az *E* kérdésre, ami azt jelenti, hogy 2 férfi annak ellenére, hogy megszólták, nem szégyelli a nyelvjárását.

Mindezeket összegezve, az adatközlők 36%-át már érte megbélyegzés a nyelvhasználatá miatt, mégis csupán 27% röstellte a nyelvjárási beszédmódját, vagyis 9%-uk annak ellenére, hogy mások már megszólták, mégsem szégyellik a nyelvjárásukat.

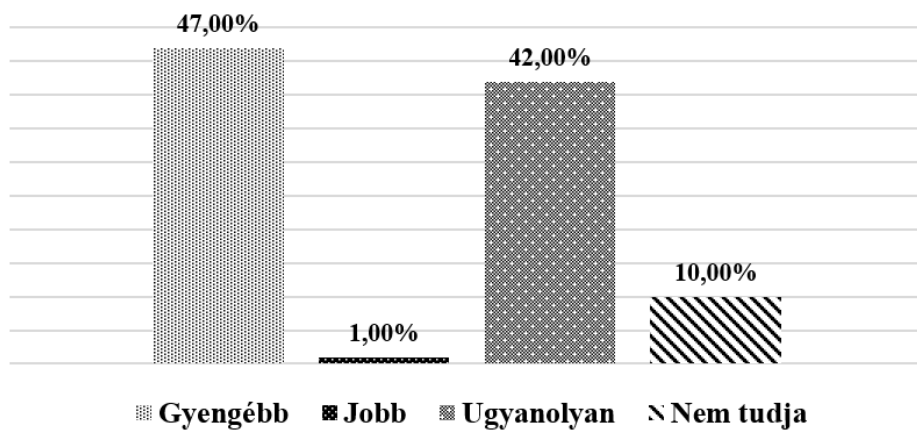
A hipotézisek között szerepelt az is, hogy a beszélők saját nyelvtudásukat a magyarországi beszélők viszonylatában gyengébbnek ítélik meg. Erre a feltételezésre vonatkoztak a kérdőívben a *G* (*Hol beszélnek a legszebben magyarul?*) és a *H* (*Saját megítélése szerint magyar nyelvtudása a magyarországi magyarokétól...*) zárt és mondatkiegészítést igénylő kérdések. Az adatközlők 71% szerint Magyarországon beszélnek a legszebben a magyar nyelvet, míg Szlovákiát csupán 4% írta válaszként. 16% az egyéb lehetőséget választotta, de földrajzi területet – pontosításként – csupán 2-en adtak meg: Erdély, Románia (lásd 12. diagram). Jóllehet ez a kimutatás nem ad közvetlenül választ a hipotézisemre, mely szerint a beszélők a magyarországi beszélőkéhez viszonyítva gyengébbnek ítélik saját nyelvtudásukat, viszont szorosan összefügg vele. 71% ugyanis szebbnek tartja a magyarországi beszédmodot a sajátjánál, a nyelvi értékítéletük pedig nagy befolyással lehet a nyelvtudásuk megítélésére is.

12. diagram: A *G* kérdésre adott válaszok

Habár a *G* kérdés impliciten közelítette meg az adatközlő saját nyelv-változatához való viszonyát, addig a *H* kérdés már sokkal direkter módon tette ezt. 100-ból 47 személy (47%) szerint a saját nyelvtudása a magyarországi magyarokéhoz képest egyértelműen gyengébb. 42 személy (42%) szerint ugyanolyan, és 1 adatközlő válaszolta, hogy az övé jobb (lásd 13. diagram).

Saját megítélése szerint magyar nyelvtudása a magyarországi magyarokétól...

13. diagram: A H kérdésre adott válaszok

7. Összegzés

Összességében a kutatás adatai alapján megállapítható, hogy az adatközlők tudatában vannak, hogy nyelvjárásban beszélnek (átlagosan 75%), ismerik is a nyelvjárásukat, valamint szeretik is ezt a nyelvváltozatot. Mindaddig, amíg a kérdőívben nem történt említés más nyelvváltozatról, addig az adatközlők zöme határozottan pozitív attitűdöt mutatott a saját nyelvváltozata iránt. Amint megjelent a kérdőívben a – (z) általuk eszményinek képzelt – magyarországi standard nyelvváltozat, az adatközlők pozitív attitűdje a saját nyelvjárásuk iránt csökkent. Végül, amikor meg kellett jelölniük a számukra legszebb magyar nyelvváltozatot, a magyarországi nyelvhasználatot ítélték meg a legszebbnek, és a szlovákiait/felvidékit, a sajátjukat a legkevésbé szépnek.

Annak ellenére, hogy ezek csupán egyetlen település 100 adatközlőjének adatai, nagyon sok lényeges tanulságot hordoznak magukban. Mindenekelőtt érdemes lenne tudatosítani a nyelvjárásban beszélőkkel, hogy a magyar nyelvjárások nem kevésbé értékes nyelvváltozatok a magyar köznyelvhez viszonyítva. Ez pedig hosszútávon jóeséllyel

hozzájárulhatna a dialektusokkal szembeni stigmatizáció, előítéleteség és diszkrimináció kiküszöböléséhez.

Irodalomjegyzék

- A. Jászó Anna 1991: *A magyar nyelv könyve*. Trezor, Budapest.
- Fodor Katalin–Huszár Ágnes 1998: Magyar nyelvjárások presztízisének rangsora. *Magyar Nyelv* 94. 196–210.
- Jánk István 2019a: *Nyelvi előítélet és diszkrimináció a magyartanári értékelésben*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Jánk István 2019b: *Nyelvi diszkrimináció és nyelvi előítéletesség a pedagógiai értékelésben – Négy ország gyakorló és leendő magyartanárainak körében végzett kutatás eredményei* (doktori disszertáció). Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Jánk István 2020: Linguistic discrimination and linguistic bias in pedagogical evaluations of Hungarian teachers. In: Vančo Ildikó – Muhr, Rudolf – Kozmács István – Huber Máté (szerk.): *Hungarian as a Pluricentric Language in Language and Literature*. Peter Lang, Frankfurt. 211–221.
- Jánk István 2021: Linguistic discrimination in pedagogical evaluation. A study of teachers of Hungarian language and literature in Slovakia, Ukraine, Romania and Hungary. *L1 Educational Studies in Language and Literature* 21. 1– 29.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–324.
- Kiss Jenő 2000: Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez. *Magyar Nyelvőr* 124. 465–468.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003: *Magyar dialektológia*. Osiris kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1997: Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93. 224–232.
- Kožík Diana 2004: A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: Lans-

- tyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II.* Kalligram, Pozsony. 93–124.
- Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna 2009: *Szlovákiai magyar nyelvjárások.* Közép-európai Tanulmányok Kara, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Rajslí Ilona 2004: Nyelvjárásvesztés és attitűdváltás a vajdasági magyar fiatalok körében In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 146–152.
- Sándor Anna 2000: *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban.* Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017: A magyar standard helyzete. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Trudgill, Peter 1992: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába.* Sándor Klára (ford.) 1997. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Vargová, Henrieta 2010: *Méhi község tájszókészletének vizsgálata – Skúmanie nárečovej lexiky v obci Včelince (Záródolgozat).* Nitra.

ÉSZREVÉTELEK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK OSZTÁLYOZÁSÁHOZ

TÓTH PÉTER

Absztrakt: A tanulmány a kárpátaljai magyar nyelvjárások belső tagolódásával, osztályozásának kérdéseivel foglalkozik. A szerző röviden áttekinti a tudománytörténeti előzményeket (Horváth Katalin, Juhász Dezső és Lizanec Péter osztályozását), majd a különböző településcsoportok közötti hasonlóságokról és különbségekről, valamint a nyelvjárásszigetek sajátosságairól szól. Hangsúlyozza a további kutatások, a tájnyelvi anyag folyamatos gyűjtésének szükségességét, különösképp a nyelvjárásszigeteken, a különböző nyelvjáráscsoportok határterületén és a szórványmagyarság körében.

Kulcsszavak: magyar nyelv-szigetek, magyar nyelvjárások Kárpátalján, nyelvi változatok, nyelvjáráskutatás, nyelvföldrajz

Keywords: Hungarian language islands, Hungarian dialects in Transcarpathia, language variations, dialectology, geolinguistics

1. Bevezetés

A magyar nyelvterület északkeleti peremvidékén a kutatók már a XIX. századtól felfigyelnek a nyelvjárások közötti különbségekre. Viski Krüzselyi Bálint 1876-ban a máramarosi koronavárosokról megemlíti, hogy „A beszédmód minden városban más-más a magyarok közt, s egyik

másikától sokban eltérő” (Viski K. 1876: 270). Törös Béla a tiszaháti falvak nyelvjárási különbségeire utal: „A Tiszahátnak a nyelve annyira nem egységes terület, hogy alig akad 2–3 község, amelynek kiejtése megegyezne egymással” (Törös 1910: 4).

Horváth Katalin a kárpátaljai magyar nyelvjárásoknak hangtani alapon hét típusát jelöli ki: 1) Felső-Tisza-vidék (Kőrösmező, Nagybocksó, Aknaszlatina stb.); 2) a mezősegi jellegű Visk; 3) a zárt *í-ző* és *ě-ző* Salánk; 4) az *í-é-ző* Nagyszőlősi és Beregszászi járás; 5) a zárt *í-ző* Ungvári és Munkácsi járás; 6) a nyitódó kettőshangzóiról ismert Dercen és Badaló; 7) a palócos jellegű Nagydobrony és Beregrákos (Horváth 1998: 262–263; lásd még Horváth 1992: 21). Horváth Katalin *A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere* c. egyetemi jegyzetében a zárt *ě-ző* Beregújfalut is a nyelvjárásszigetek között említi, a kerekhegyi nyelvjárásról pedig megjegyzi, hogy a *ruzsa, visü, dalul ~ danul, parancsul*-féle alakok a dunántúli nyelvjárásokkal rokonítják (Horváth 1976: 55).

Juhász Dezső a *Magyar dialektológia* c. egyetemi tankönyvben a következő nyelvjárás csoportokat határozza meg: bereg-ugocsa (a Munkács és Huszt közötti nyelvjárások), ungi (az Ungvári járás és a vele szomszédos kelet-szlovákiai *í-ző* nyelvjárások) és a volt Máramaros megye helyi nyelvjárásai (Huszttól keletre). Utóbbiról megjegyzi, hogy nem alkot egységes csoportot, a települések sem tömbszerűen, hanem szigetszerűen helyezkednek el. Juhász Dezső a nyelvjárásszigetek közé sorolja Dercen, Badalót, Salánkot, Beregújfalut, Nagydobrony, Beregrákost, Kerekhegyet és Visket (Juhász 2001: 292–294).

Lizanec Péter A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszának lexikai és szemantikai térképei alapján osztályozta a helyi nyelvjárásokat. Három nyelvjárás csoportot különböztetett meg: 1) dél-ungi-latorcai nyelvjárások; 2) dél-borszai nyelvjárások; 3) dél-máramarosi nyelvjárások (Kárpa. 3: 729). Lizanec felfigyel arra, hogy a tájnyelvi jelenségek határa gyakran egybeesik a régi Ung, Bereg és Máramaros megye határával (Kárpa. 3: 718–719, 728–729).

Úgy vélem, a kárpátaljai magyar nyelvjárások osztályozásával kapcsolatosan még sok a megválaszolatlan kérdés. Ennek fő okát abban

látom, hogy nincsenek olyan hangtani és alaktani térképlapok, amelyek alapján átfogó kutatást lehetne végezni. Több kérdést vet fel az is, hogy egyes tájnyelvi jelenségek visszaszorulása módosítja-e a területi egységek határát, szélesednek-e a nyelvjárás csoportok közötti átmeneti sávok. A nyelvjárás szigeteken és a különböző nyelvjárás csoportok határterületén zajló nyelvi folyamatok felmérése különösen időszerű. A nyelvjárások osztályozását azért is tartom fontosnak újra szóba hozni, mert gyűjtéseim során arról bizonyosodtam meg, hogy még ma is vannak feltáratlan nyelvjárás szigetek Kárpátalján. (A nyelvjárás szigetek kérdéséhez lásd Szabó 1990, Balogh 2001 is.)

2. A kárpátaljai magyar nyelvjárások belső tagolódásáról

Az ungi nyelvjárások egyik legszembetűnőbb sajátossága a zárt *i*-zés: *beszíd, ebíd, fínyes, fiszek, ílet, ípít, kenyír, míz, nímet, níp, níz, pocsík, rígen, rímül, ríszeg, széles, szína, szíp, tányír, víkony, viletlenül, egíssíges, felesíg, mestersíg, őrsíg, fizetís, fütís, kerítís, míjedís, szídülís, születís, temetís, tèrmís, tèrmíny, ajándík, fojadík, bugyborík, maradík, feledíkeny* (vö. Horváth 1998; Kótyuk 1990). Kivételt némiképp csak Korlát-helmec jelent, ahol az *i*-zés keveredik az *é*-zéssel (Horváth 1998: 264). Az ungiak beszédében a környékbelieknek hamar feltűnnek a zárt *o*-zó *fogy, fogyás, mog, mogul* 'magol', valamint a *huzi, mondi, mozgati, ringati, taníti, választi* alakok.

Az ungi val szomszédos beregi nyelvjárásokban (Csongor, Szernye, Bátyú) a zárt *i*-zó és az *adi, fogi, hasíti, piszkáli* változatok ugyancsak megvannak. Az említett falvakat az ungiakkal egy típusba sorolom (ahogyan Horváth Katalin is, lásd Horváth 1992: 21; 1998: 263). E jelenségek izoglosszái és a régi vármegyei határok tehát nem esnek egybe.

A régi Bereg megyének ezen a részén három palócós nyelvjárás szigetet találhatók: Beregrákos, Kajdanó és Nagydobrony (vö. Horváth 1976: 11; Balogh 1991; Tóth 2016). Főbb sajátosságaik között említhető az illabiális *á*-zás: *ákkor, álatt, árát, ásszony, gaojá* 'gólya', *gálámbgombá, gyáqlog, hágyamá, hámár, házá, íccáká* 'éjszaka', *kocsmá, libá, nágyápá, páták,*

távász. Néhány esetben átmeneti (*kácsa*) és labiális tájnyelvi variánsokat (*hova* 'hová', *hossa* 'hosszá') is megfigyeltem. Természetesen a labiális változatok a legtöbb esetben a köznyelvi hatással magyarázhatók. Palóc eredetre utalnak a köznyelvi *á* helyén jelentkező realizációk is: *csaláod* 'család', *háláosz* 'halász', *kánáol* 'kanál', *lápáoj* 'lapály', *lápáot* 'lapát', *himbá^oló^uznák*, *mālná*, *māsik*, *reformātus*, *bā^ormi*, *há^z*, *virág* stb. A szótagzáró *l*, *r* és *j* nyújtó hatása folytán általában félhosszú vagy hosszú labiális hangzó jelentkezik: *ásztāl*, *bārná*, *hārminc*, *kápár*; *szār^oká*, *vārj^u* stb. (vö. Móricz 2016: 239). Mindhárom település zárt *í-ző*, s itt is megfigyelhetők az *elhordi*, *fogi*, *gyó^ugyítik*, *hijik*, *tolik* alakok.

A beregi Barkaszón, Rafajnaújfaluban, Zápszonyban és Mezőkaszonyban már sem az *í-zés*, sem az *adi*, *mondi*, *látí* nem jellemző (kivételet némiképp Barkaszó jelent, ahol az *é-ző* alakok mellett néhány *í-ző* változatot is feljegyeztem). Gyakori a nyitódó *ēe* kettőshangzó (*fá^usszēen* 'a fa tárolására szolgáló helyiség', *vidēerlaoca* 'a vizesvödör és a poharak számára fából készített bútor'), a *fől* 'fő', *nől* 'nő' igealak, valamint a süksükölés, szukszükölés és csukcsükölés (*gondolhassa* 'gondolhatja', *kössük* 'kötjük', *ráakasszuk* 'ráakasztjuk', *behàjcsuk* 'behajtjuk', *letisz^uttic^usa* 'letisztítja'). E nyelvjárások hangtani rendszeréről egyelőre nincsen részletes leírásunk. A viszonylag elzártabb Rafajnaújfalú vizsgálata különösen sok tanulsággal járna.

Beregszász környéke és Ugocsa *'é-ző*: *bⁱérfás szekèr*, *dⁱélután*, *derⁱék*, *iéccaka*, *fenykⁱép*, *fⁱésű*, *firⁱész* ~ *fürⁱész*, *görⁱény*, *husvⁱét*, *kenyⁱér*, *mⁱéz*, *rⁱégen* stb. A XX. század elején az *'é-zés* Beregszászra is jellemző volt (lásd Törös 1910: 10). Jó lenne felmérni e jelenség mai állapotát. Gyűjtéseim során azt tapasztaltam, hogy a Beregszászhoz közeli Borzsován és Muzsalyban az *'é-zés* visszaszorulása sokkal inkább jellemző, mint a várostól és vasúttól távolabb lévő Váriban és Dercenben. Az *ēe-zés* errefelé is jellemző: *bēerkéje* ~ *b^èerkéje* 'címere (a kukoricáé)', *fēejt* 'morzsol (kukoricát)', *fő^udiépēer* 'sáncparton, kaszálók mentén termő, a szamóchához hasonló, de attól kisebb levelű és termésű növény', *kolompēer* 'krumpli'. A *fől*, *nől*, valamint a süksükölő *fojtassa*, *kutassa*, *lássá*, *mondogassuk*, *kifizessük*, *ēh^ulgassuk*, *szere^ussük* alakok itt is elterjedtek.

Nyelvjárásszigetek a beregi ⁱé-ző területen is vannak. Dercenben, Fornoson és Badalóban a nyitódó és záródó típusú kettőshangzók fonológiai ellentéte az ^ei – ⁱé, ^ou – ^uó és ^őü – ^üő esetében egyaránt érvényesül. 2020 februárjának elején végzett derceni és fornosi gyűjtéseimből: *méⁱg*, *ja^o*, *fo^u*, *harangsz^o*, *kó^ró* ~ *kó^uró^u* 'kukoricaszár, szárazon', *szuró^u* 'bojtorján', *átő^ütözött* 'átöltözött', *fő^üd* 'föld', *rönkő* 'farönk', *tönkő* ~ *tönkő^ü* 'favágó tuskó', *törülkőző* (záródó kettőshangzós és monoftongusos realizációk); *bⁱéka*, *fejiér* 'fehér', *kiémiény*, *ordijétottam* 'ordítottam', *sziép* 'szép', *gyuor* 'gyúr', *hosszo^o* 'hosszú', *luo* 'ló', *nyuol* 'nyúl', *ruolla* 'röla', *tuosou* 'túlsó', *birónoal* 'bírótól', *paptoal* 'paptól', *betüő* 'betű', *brostüő* 'biztosítótű', *csüő* 'cső', *fiésüő* 'fésű', *könnyüő* 'könnyű', *üő* 'ő' *tüöllő* 'tőle' (nyitódó kettőshangzós realizációk). Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása folytán az *uo* kettőshangzó a köznyelvi *u*, az *oa* a köznyelvi *o* és *a* helyén is jelentkezik: *áruoltam* 'árultam', *tanuoló^u* 'tanuló', *foargács* 'forgács', *hoargász* 'horgász', *Voarga* 'Varga családnév', *Moargit* 'Margit keresztnév'. Fontos volna Badalóban is megvizsgálni e jelenségek mai állapotát. A zárt ^eé-ző Beregújfaluban ugyancsak szükség lenne újabb vizsgálatokra.

A beregi és ugocsai peremnyelvjárások egy részében (Kajdanóban, Beregrákoson, Dercenben, Fornoson és Salánkon) a *-val/-vel* rag nem hasonul: *botvál*, *görönygyvel*, *könyökvel*, *mindenvel*, *szüleinkvel*, *sárval*, *sokval*, *tájszólásvā*, *vizvel* stb. A derceni és fornosi *lött* 'lett', *vötte* 'vette', *töttem* 'tettem' alakokra korábban viski gyűjtéseim során figyeltem fel (*öttek*, *lött*, *rátötte*, *bétötted*, *vött*).

Az ugocsai Salánkot is a nyelvjárásszigetek között tartja számon a szakirodalom. Főbb jellemzői között említhetjük a zárt ⁱi-zést (*beszül*, *ebíd*, *husvít*, *íjfél*, *míz*, *nígy*) és ^ee-zést (*dérék*, *égyenes*, *fécske*, *feleségem*, *félleg*, *lülék*, *pëndej*, *pějva*, *rëggē*, *szēm*, *szíszëg*, *vidër*).

Máramarosban Huszttól egészen a Tisza forrásvidékéig található magyar nyelvszigetek és szórványok (Huszt, Visk, Bustyaháza, Técső, Kerekhegy, Aknaszlatina, Rahó, Kőrösmező stb.). Mokány Katalin az általa tanulmányozott kilenc máramarosi települést három nyelvjárási egységre osztotta: 1) Kerekhegy, Aknaszlatina, Nagybocksó, Gyertyánliget, Tribusa

(Terebesfejrpaták), Rahó és Kőrösmező; 2) Visk; 3) Técső (Mokány 1972: 8).

A máramarosi koronavárosok református magyarsága középkori gyökerű. A megyében a 18. században jelentős számban telepedtek le később elmagyarosodott római katolikus svábok, cipszerek. Mindez kedvezett a tájnyelvi különbségek kialakulásának. Visken a reformátusok mezősegi gyökerűek, a római katolikusok nagyobb része pedig sváb származású. A XX. század első felében a dunántúli Bakonybélről letelepedettek utódai mára a tájszólás tekintetében asszimilálódtak a római katolikus közösségbe. A két felekezet közötti nyelvjárási eltérések elsősorban a hangtani rendszerben figyelhetők meg. Az *a*-zás, *e*-zés és *i*-zés csak a reformátusokat jellemzi: *cincag* 'cincog', *futak* 'futok', *uszak* 'uszok', *gazdasszany* 'gazdasszony', *Lajas* 'Lajos keresztnév', *lapas* 'lapos', *módas* 'módos', *parancsal* 'parancsol', *piras* 'piros', *váras* 'város', *hüves* 'hüvös', *jőjjen* 'jőjjön', *jövek* 'jövök', *köszörükü* 'köszörűkő', *külen* 'külön', *tücsök* 'tücsök', *ülek* 'ülök', *zömek* 'zömök', *zümeg* 'zümög', *ebíd*, *egíssíg*, *felesíg*, *fösvíny*, *ílesztő*, *kík*, *kímíny*, *míreg*, *nímet*, *rígen*, *töríkeny*, *víka* stb. A viski reformátusok a származási helynek sok nyelvi sajátosságát őrizték meg. Nyelvföldrajzi egybevető kutatásaim azt mutatják, hogy a viski reformátusok a Mezőség északi *i*-zű részéről, a Nagy- és a Kis-Szamos torkolatától délkeletre eső területről (Ördögösfüzes, Nyíres, Magyardécse, Tacs, Mezővereseháza környéke) származnak (lásd Tóth 2007a, 2007b, 2010: 78–85).

Visken a Bakai, Csákai, Darvai, Jenei, Kassai, Lingvai, Vécsei családneveket *Bakaj*-nak, *Csákaj*-nak, *Darvaj*-nak, *Jenej*-nek, *Kassaj*-nak, *Lingvaj*-nak, *Vécsej*-nek ~ *Vecsej*-nek ejtik (vö. Viski K. 1876: 270). A viski reformátusoktól jegyeztem fel a *bé*, *belé* igeekötőt: *bé kellett huzatni*, *bémegy*, *bérakásnál*, *bé van írva*, *jött bé*, *kapcsalták bé*, *ne aggya bé*, *beléesett*, *belément*.

Técsőn a nyelvjárási *i*-zű alakok helyén a legtöbb esetben *é* vagy annak záródó kettőshangzós realizációja jelentkezik. Gyenge fokú *íé*-zés is fellelhető (*kenyíⁱér*; *rⁱégen*). Elképzelhető, hogy az *íé* terjedésében szerepet játszott az, hogy a XVI–XVII. században Ugoicsa, Bereg és Szatmár megyéből többen telepedtek le Técsőn. Gyakoriak az *i*-zű személyjeles

alakok: *kezibe, végibe, végin, nevit, testvérit*. Técsőn és Aknaszlatinán elterjedtek a *segisse, tanissa* alakok.

A máramarosi Kerekhegy és Bustyaháza sajtáságai között említhetjük a hosszú magánhangzók és mássalhangzók rövidülését: *hãncor* 'hányszor', *madâr, innëk, csiko, pijoca, vaskaro, bõcsõ* 'bölcso', *fenyõ, fõrgo* 'örvény', *kendõ, kõny* 'könny', *menykõ* 'mennykõ', *lutalpu* 'lúdtalpú', *motola* 'motolla', *semi* 'semmi', *szütek* 'szõttek'. 2014–2015-ös gyűjtésem során több hosszú magánhangzós és mássalhangzós változatot is feljegyeztem: *kántál, pájinka, saránc* 'kapufélfa', *szárisztani* 'szárítani', *éccaka* stb.

A rövidülés Aknaszlatinától a Tisza forrásvidékéig még erősebbnek mondható. Az *á* és *é* helyén általában félhosszú, az *í, ó, õ, ú* és *ü* helyén rövid realizációk figyelhetõk meg: *akác, hãnt, jány ~ lány, kãposzta, nãd, fël, këz, mëz, biro, dijo, diszno, goja, istãlo, loca, ora, kocos* 'kócos', *mokus, ërdõ ~ erdõ, esõ, idõ, szitakõtõ, tanito, tekenyõ ~ tekenõ, szivatyu, keserü* stb. Mássalhangzó-rövidülés: *bodza, csilagos, dinye, fügõny, hoszu, õsze-visza, pilango, vila, vilany, vissza* stb. Hangsúlyos helyzetben a rövid magánhangzó gyakran megnyúlik (nemcsak az *l, r, j* előtt): *ãnya, kënyeret, këveset, mãgyarok, mënyek* 'megyek', *mõnygyad* 'mondjad', *nëkem* stb. (vö. Csapodi 1907; Mokány 1972: 11–13; Horváth 1976: 24–25, 30–31).

E nyelvszigeteket tanulmányozva gyakran figyeltem fel zárt *i-zõ ~ í-zõ, u-zõ* és *ü-zõ* alakokra: *emlïkszek, gácsír, íjfélnkor, kéminy, kezibe, morík, rígen, turbíkol, büre, lütem* 'lõttem' (Bustyaháza); *enyim, földrengis, fazik, firisz* 'fűrész', *gácsír, turbíkol, kéminy, marik* 'marék', *szeginy, szereztik, kezibe, tetejire, nevit, szélin, végin, estënkint, lü, othun, bucsurul* 'búcsúról', *fãrul, birotul, paptul, Ferencüt, kitül, tejbül, ü, ük, ütet ~ ütöt*, *szütek* 'szõttek', *tüllünk* 'tõlünk' (Kerekhegy); *cigaretavig* 'cigaretta-vég', *firisz* 'fűrész', *rigiek, szeginy, fërrjit* 'férjét', *pijuca* 'pióca', *vãjogbul, võlgyibül* 'võlgyébõl', *szivivel* 'szívével', *tetejit, Miskãtul, birotul, tëjbül, üket* (Aknaszlatina); *fűrisz, këmíny, hétfü* (Kõrõsmezõ).

Több esetben nyíltabb variánsokat is feljegyeztem. Kõrõsmezõi adataim között a nyíltabb alakok valamivel gyakoribbak, mint Visk és Técsõ környékén. Feljegyzéseimbõl: *bõre* 'bõre', *beszëlsz, négy, tányér* (Bustyaháza); *enyëm, fazëk, firësz, ló, ötet* 'õt', *lõtem* 'lõttem', *tõlem* 'tõ-

lem', *tölle* 'tőle', *beszélisz*, *éccaka*, *kömüves* (Kerekhegy); *pijoca*, *birotol*, *tejből*, *öket*, *lo* 'ló', *lö* 'lő', *rola* 'róla', *bö* 'bő', *böre* 'bőre', *gyeplő* 'gyeplő' (Aknaszlatina); *këməny*, *bö* 'bő', *böre* 'bőre', *csö* 'cső', *gyeplő* 'gyeplő', *lo* 'ló', *lö* ~ *lò* 'lő', *pëntek*, *öket* 'öket', *töle* 'tőle', *eböl* 'ebből', *kërböl* 'kertből', *tejből* ~ *tejből* 'tejből', *vizből* 'vízből' (Kőrösmező). Talán Kőrösmezőn a többi településhez képest azért is fordul elő gyakrabban nyiltabb változat, mert a svábok megmagyarosodása idején a köznyelv már kialakulóban volt, s presztízzsel bírhatott. Kőrösmezőn jegyeztem fel a *birosz* 'bíróhoz', *Ferenchesz* 'Ferenchez', *jászolhosz* 'jászolhoz' (de *hozám*, *énhozám*), *fjasz* 'fijal, kölykezik (a kutya, macska, disznó)' alakokat.

3. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokkal kapcsolatos további feladatok

A kárpátaljai magyar nyelvjárások belső tagolódásával, típusaival kapcsolatban még sok kérdést kell tisztáznunk. E kutatások számára nélkülözhetetlen a tájnyelvi anyag folyamatos gyűjtése. Különösen időszerű a terepmunka azokon a településeken, amelyek még nem vagy alig ismertek a dialektológiában. Sok tanulsággal járna az ungi és a beregi nyelvjárások határterületének tüzetesebb feltárása. A nyelvjárásszigetek monografikus leírása is a legsürgetőbb feladatok közé tartozik. E vizsgálatok során nyilván nem kerülhető meg az a kérdés, vajon mennyire jellemzők napjainkban a környező nyelvjárásoktól eltérő sajátosságok.

A folyamatos anyaggyűjtést a szórványmagarság körében is szorgalmaznunk kell. Bilke, Királyháza, Huszt nyelvjárásának feltárása a kárpátaljai magyar tájszólások típusainak kutatása szempontjából is hasznos volna. Érdemes lenne összehasonlító vizsgálatokat végezni: a különböző nyelvjárési rendszerek egybevetése a tipológiai kutatások számára is sok tanulsággal jár. Ungvár, Munkács, Beregszász stb. nyelvhasználatának tájnyelvi rétegét ugyancsak fontos volna megvizsgálni. A gyűjtésbe a környékbeli falvakat is be lehetne kapcsolni, így rálátásunk lenne arra, hogy falu és város között a nyelvjárásiaságban

milyen különbségek vannak, a város nyelve tipológiai szempontból hogyan illeszkedik környezetébe.

Jó lenne olyan családok körében is vizsgáldni, ahol a családtagok más-más nyelvjárást beszélnek. Vajon nyelvileg hogyan alkalmazkodnak azok, akik faluból nagyvárosba, más nyelvjárást beszélő vidékre költöznek? Azt hiszem, ezek a dialektológiának ugyancsak izgalmas témakörei.

Irodalomjegyzék

- Balogh Lajos 1991: Palócok a Kárpátalján? In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 63–66
- Balogh Lajos 2001: A nyelvjárászigetek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 316–324.
- Csapodi István 1907: Máramarosi nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr* 36. 31–34.
- Horváth Katalin 1976: *A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere*. Egyetemi jegyzet, Uzshorod.
- Horváth Katalin 1992 = Горват Е. И. 1992: Венгерские говоры Закарпатья (краткая характеристика). *Acta Hungarica* 1. 20–21.
- Horváth Katalin 1998: A zárt *í*-zés jelenségéről a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 262–265.
- Juhász Dezső 2001: A nyelvjárasi régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- KárpA. = *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza* I–III. Lizanec Péter (főszerk.). 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2. Patent Nyomdaipari Vállalat, Ungvár. 3. Ethnica Alapítvány, Ungvár–Debrecen, 1992–2003.
- Kótyuk István 1990: A zárt *í*-zés az ungi nyelvjárásban. In Jakab László–Keresztes László–Kiss Antal–Maticsák Sándor (szerk.): *Congressus septimus internationalis fenno-ugristarum. 3A. Sessiones sectionum dissertationes. Linguistica*. Debrecen. 267–271.

- Mokány Katalin 1972 = Мокань, Каталин 1972: *Лексические особенности венгерских языковых островков Закарпатской области (Восточная часть)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тарту.
- Móricz Kálmán 2016: *Nagydobrony*. HTSART, Budapest. (Harmadik, bővített kiadás.)
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárás-szigetek*. Dél-alföldi Évszázadok 3. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- Tóth Péter 2007a: Felekezetek közötti nyelvjárási különbségek Visken. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 424–428.
- Tóth Péter 2007b: A viski reformátusok mezősegi gyökereiről. In Benő Attila–Fazekas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelv-változatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. I–II*. Anyanyelv-
vápólók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár. 406–411.
- Tóth Péter 2010: *Kárpátaljai magyar dialektológiai vizsgálatok*. Doktori (PhD) értekezés. ELTE BTK, Budapest. (Kézirat)
- Tóth Péter 2016: A beregrákosi, nagydobronyi és kajdanói nyelvjárás gyökereiről. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2015. szeptember 2–4*. NYME SEK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék–Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 615–627.
- Törös Béla 1910: *A beregszászi nyelvjárás*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest.
- Viski K. Bálint 1876: A megyét lakó egyes nemzetiségek jellemrajza. A magyarok. In: Szilágyi István (szerk.): *Máramaros vármegye egyetememes leírása*. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest. 262–276.

HASZNÁLJUK IS AVAGY CSUPÁN ŐRIZZÜK MANAPSÁG A NYELVJÁRÁSAINKAT? ADALÉKOK A NYELVJÁRÁSI BESZÉLŐK SZÁMÁNAK BECSLÉSÉHEZ

V Ö R Ö S F E R E N C

Absztrakt: A tanulmány a témaválasztást indokló bevezető gondolatok után azt a kérdést járja körül, hogy azok, akik napjaink dialektológusai szerint egyáltalán nem beszélnek nyelvjárásban, milyen változatát használják a magyar nyelvnek bizonyos informális nyelvhasználati színtereken. Ez utóbbi kérdésfelvetés arra is ráirányítja a figyelmet, hogy azokat, akik hol erősebb, hol meg gyengébb nyelvjárású ejtésváltozatot használnak, de a szakemberek szerint a standard részének számítótó köznyelvet vagy az ahhoz közelítőt regionális köznyelvet beszélnek, tekinthetjük-e nyelvjárású beszélőknek. A tanulmány utolsó egysége a nyelvjárásokkal kapcsolatos főbb nyelvpolitikai feladatainkat érinti.

Kulcsszavak: nyelvjárású beszélők számának becslése, nyelvhasználati színterek, nyelvjárású ejtésváltozatok, nyelvi adatok dimenzionális jegyei, nyelvpolitika

Keywords: estimating the number of dialect speakers, language usage scenes, variations of dialect pronunciation, dimensional features of language data, language policy

1. Bevezetés

Mielőtt a téma kifejtésébe kezdenék, előjáróban a címválasztást látom szükségesnek indokolni. Az ötletet Péntek János egy ezredforduló előtt publikált tanulmánya adta (Péntek 1997). Jóllehet látszatra a címválasztásom a hagyományos nyelvművelők és egyes szociolingvisták vitáját is látóterünkbe hozza, ebben a tanulmányban ezt a polémiaát mégsem kívánom újabb körökkel szaporítani.

2. A kutatás háttere

Mivel nem vagyok dialektológus, joggal vetődik fel a kérdés, miért vettem a bátorságot, hogy ezen a tanácskozáson a nyelvjárások ügyében előadást tartsak. Többirányú magyarázattal is tudok szolgálni:

- a) A magyar nyelvjárások napja c. ikerkonferencia második napjára szervezőként nem egy olyan kollégát kértem föl előadás tartására, akiknek hozzám hasonlóan nem a dialektológia a kutatási területük. A tudományág képviselői ugyan több-kevesebb rendszerességgel sort kerítenek arra, hogy időről időre megoszthassák és kicserélhessék tapasztalataikat. Ám a nyelvjárásokkal való foglalkozást nem tekinthetjük egy szűkebben vett szakterületet képviselő szakemberek feladatának. A nyelvjárás – az átlagos nyelvhasználók vélekedésével ellentétben – a mindennapjaink szerves részét képezi. Azokét is, akik úgy gondolják, hogy elsődleges nyelvi szocializációjuk nem nyelvjárásban történt. A nyelvjárások ügye napjainkban is közügy. Ezért válhat érdekessé, hogyan vélekednek róla a dialektológiával napi szinten nem foglalkozó nyelvész szakemberek. Az ikerkonferencia tehát egyfajta párbeszédre ad lehetőséget. Ha úgy tetszik, inter-, sőt talán multidiszciplináris számvetésre és együttgondolkodásra.

- b) A másik motiváció sokkal személyesebb. Közelmúltbéli felsőoktatási munkámhoz köthető. Két évvel ezelőtt a helyzet úgy alakult, hogy magyar műveltségterületi tanító szakos hallgatóknak egy olyan kurzust kellett tartanom, amelynek egyik modulja a szubstandard nyelvváltozatokkal, közöttük a nyelvjárásokkal foglalkozott. A programban az is szerepelt, hogy a diákok végezzenek a lakhelyükön valamilyen szociolingvisztikai vagy nyelvjárási gyűjtést. A csoport döntő többsége az utóbbi feladatot választotta. Mivel tudtam, hogy egy kivétellel valamennyien nyugat- és délnyugat-dunántúli kistelepülésről származnak, a terepmunka előkészítésére szolgáló beszélgetés során elsőnek a következő kérdést tettem fel a hallgatóknak: Ki az, aki közülük valamilyen nyelvjárást használ a családi környezetében? Csupán egyetlen bátortalan kéz emelkedett a magasba. A második kérdés arra vonatkozott, hogy kinek a szűkebb és/vagy tágabb családi környezetében vannak olyanok, akik többnyire nyelvjárásban beszélnek. Erre már többen föltették a kezüket. A beszélgetés további részében kiderült, hogy valamennyi diák nyelvjárásban szocializálódott, sőt természetes számukra, hogy amikor családtagjaikkal társalognak, többnyire kódot váltanak. Az egyik hallgató ehhez a következőt fűzte hozzá: „Anyukám mindig fejemhez vágja: »ha tanító akarsz lenni, nem beszélhetsz ilyen parasztosan«” (érts: nyelvjárásiasan – V.F).¹ Mindezt kódot váltva – némi ironikus mosoly kíséretében – jellegzetes, a Vas megyei Őrségben használatos nyelvjárási ejtésváltozatban közölte a diákom.
- c) A témaválasztásra harmadikként szintén saját élethelyzetemhez kapcsolódó érveléssel szolgálhatok. Mielőtt felsőoktatási tanulmányaimat megkezdtem, 1976/77-ben tizennyolc évesen kényszerűen Kalocsán töltöttem le az előfelvételis az akkor kötelező katonai szolgálatomat. Vas megyei születésűként ott szembesültem először azzal, hogy milyen nyelvjárásias az ejtés módja. Ez a tény arra sarkallt,

¹ A paraszti minősítés itt elsősorban az adatközlő nyugat-dunántúli régióra jellemző nyelvjárási ejtés módjára vonatkozott.

hogy mielőbb sajátítsam el az ún. művelt köznyelvi kiejtést. Ez viszonylag gyorsan bekövetkezett. Később az újonnan szerzett „tudásomat” szűkebb és tágabb családom körében is kamatoztattam. Csak jó évtized múltán kezdtem újfent ráérezni arra, mennyivel feszitelebbről lehet társalogni, ha otthon én is anyanyelvjárásomra váltok.

3. A nyelvjárás fogalma körüli kérdések

A továbbiakban elsőként a nyelvjárás fogalomértelmezése kapcsán célszerűnek látszik tisztázni, miféle álláspontok feszülnek egymásnak a szakirodalomban. E helyütt nem tisztzem történeti áttekintést adni, helyette az ezredfordulón megjelent dialektológiai szakkönyv szemléletmódjából indulok ki (Kiss 2001). Noha a kézikönyv eredendő célkitűzéséhez igazodva a magyar nyelvjárások hagyományos nyelvrendszertanának leírását tartalmazza, a szerzők számára a dolog természetéből fakadóan megkerülhetetlen, hogy a regionális köznyelv, valamint a regionális köznyelviség kérdésével is érintőlegesen foglalkozzanak. Az előbbire úgy tekintenek, mint a köznyelv/standard történeti előzménye; az utóbbira pedig olyan nyelvváltozatokként, amelyek átmenetet képviselnek a területi változatok és a köznyelv/standard között (vö. Kiss 2001: 234–241).

Tolcsvai Nagy Gábor a *Magyar dialektológia* c. könyv kategorizációs szemléletmódjának legfőbb hiányosságát abban látja, hogy a kézikönyv „sem elméletileg, sem a leírásban nem tölti ki a térkép (ti. az 5. számú melléklet kartogramján – V. F) köztes, üresen maradt területeit” (Tolcsvai 2014: 189). Tolcsvai arra is rámutat, hogy a szerzők ugyan külön fejezetet szentelnek a nyelvjárási beszéd kapcsolódási pontjaiként az extralingvális háttértényezőinek, ám a kézikönyvnek a tíz nyelvjárási régió részletes bemutatására szolgáló fejezetben a szociológiai és szociolingvisztikai kutatások által hangsúlyosnak tekintett független változók és a nyelvjárási beszédet befolyásoló összefüggések bemutatására lényegileg nem került sor (vö. Tolcsvai 2014: 188).

Mindez annak fényében különösen szembeötlő, hogy az utóbbi évtizedekben a nyelvjárásokkal foglalkozó hazai szakirodalomban is egyre

meghatározóbbá vált a szociolingvisztikai szemléletmód érvényesítése. A hangsúlyok áthelyeződéséhez nagyban hozzájárult, hogy a korábbi falucentrikus kutatások mellett egyre nagyobb teret kapott az urbanizált települések beszélőközösségeinek vizsgálata. A nagyatlász döntően hangtani, alaktani és lexikológiai vizsgálatain túl egyre több olyan kutatás eredményei is napvilágot láttak, amelyek a nyelvjárásokkal, azok használatával kapcsolatos attitűdöket és sztereotípiákat, illetőleg a nyelvjárásoknak az elsődleges és iskolai nyelvi szocializációs kérdéseit is a figyelem középpontjába helyezték. Ezek egy része arra is igyekezett választ adni, hogy az adatközlők által reprezentált beszélőközösség(ek) körében milyen mértékben van jelen a nyelvjárásias beszédmód. Megjegyzendő, hogy a népesség egészének nyelvjárásiaságára vonatkozóan csupán egymástól némileg eltérő eredményt mutató becslések állnak rendelkezésünkre. A dialektológusok egy része a városi népesség beszédmódját a regionális köznyelviességgként jellemzi, a kistelepüléseken élőkről pedig a kutatók többnyire hosszabb ideje úgy nyilatkoznak, hogy napjainkban körükben is visszaszorulóban a nyelvjárás. Az iskolás korosztályban mintegy 60%-os mértékű nyelvjárásiaságról szólnak a lokális szinten lefolytatott kutatások eredményeit ismertető híradások, jóllehet lakhely szerint és nyelvhasználati szempontból ez a populáció is meglehetősen tagoltnak mondható. A nyelvjárásias beszéd jelenléte szempontjából ugyanis nem mindegy, hogy nagyobb vagy kisebb lélekszámú településen; zártabb vagy mobilisabb beszélőközösségben; általános iskola alsó vagy felső tagozatában, illetőleg középfokú oktatási intézményben; szakképző iskolában, technikumban, gimnáziumban, szakgimnáziumban, szakközépiskolában vagy éppen szakiskolai közegben vizsgálódunk-e; valamint formális vagy csak informális beszédhelyzetet figyelünk-e meg.

Az említetteknel is tovább árnyalják a helyzetképet a felsőoktatási intézmények hallgatói körében végzett kutatások (lásd pl. Kiss 2009; Zimányi 2015). Kiss Jenő egy 2009-es tanulmányában – amelyhez adatközlői egyetemi-főiskolai hallgatók voltak – arra a következtetésre jut, hogy napjainkban a magyar népességnek csupán kevesebb mint

fele, hozzávetőlegesen harmada nyelvjárási beszélő (vö. Kiss 2009: 3).² Ugyanitt irreálisnak gondolja az általa megkérdezett egyetemi-főiskolai hallgatóknak azt a két szélsőségesnek gondolt vélekedését, amely szerint „minden magyar anyanyelvű beszél valamely nyelvjárásban is” illetőleg „a népességnek csupán 3%-a” beszél/ismer valamilyen nyelvjárást (vö. Kiss 2009: 3). Amennyiben elfogadjuk a szerző itt ki nem mondott okfejtését, joggal vetődik fel a következő kérdés. Azok, akik szerinte egyáltalán nem beszélnek nyelvjárásban, milyen változatát használják a magyar nyelvnek bizonyos informális nyelvhasználati színtereken? Valószínűleg arra utal a szerző, hogy ők a standard részének számító köznyelvet vagy az ahhoz közelítő regionális köznyelvet használják ezekhez a diskurzusaikhoz. Gyanítható, hogy Kiss (2009) a hol erősebb, hol meg gyengébb nyelvjárási ejtésváltozatot használókat is ez utóbbi alá gondolja besorolni.³

A nyelvjárási beszélők összmagyar népességén belüli arányával kapcsolatban Kiss Jenő korábbi becslésekre is hivatkozik. Elsőként Benkő Loránd 1957-es megállapítását idézi, aki a nagyatlasz gyűjtési tapasztalatait is figyelembe véve így fogalmaz: a magyar beszélők „... mintegy fele ma is a nyelvjárásoknak többé-kevésbé tiszta változatát használja a nyelvi érintkezés eszközéül” (Benkő 1957: 9). Imre Samu egy 1971-es munkájában még ennél is nagyobb arányokról tesz említést, hiszen szerinte az 1960-as években a Kárpát-medence magyarságának akár 60-70%-a nyelvjárásban is tudott beszélni (Tudományos Magazin 1971/3: 2).

² „Ha a magyar anyanyelvű népesség megközelítően felét – laikusok számára is érzékelhető értelemben – nyelvjárási környezetűnek tekintjük (ez nem jelenti azt, hogy egyúttal nyelvjárási beszélők is volnának; korábbi becslésekre is l. Kiss 2001: 49–50), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a szakmai tanulmányaikat ezekben az években megkezdő magyar szakosok háromnegyedének nincs nyelvjárási háttere.”

³ Noha a nyelvjárások egy részének azonosak a hangtani sajátosságai, ez a tény önmagában nem eredményezi, hogy azonos helyi nyelvjárásba, illetőleg azonos nyelvjárás csoportba soroljuk őket. Az azonos hangrendszerű, de eltérő morfológiai, szintaktikai stb. jegyeket hordozó területi változatok értelemszerűen más-más nyelvjárási régiókhoz sorolandók.

3.1. A nyelvjárások megközelítése a régió fogalma felől

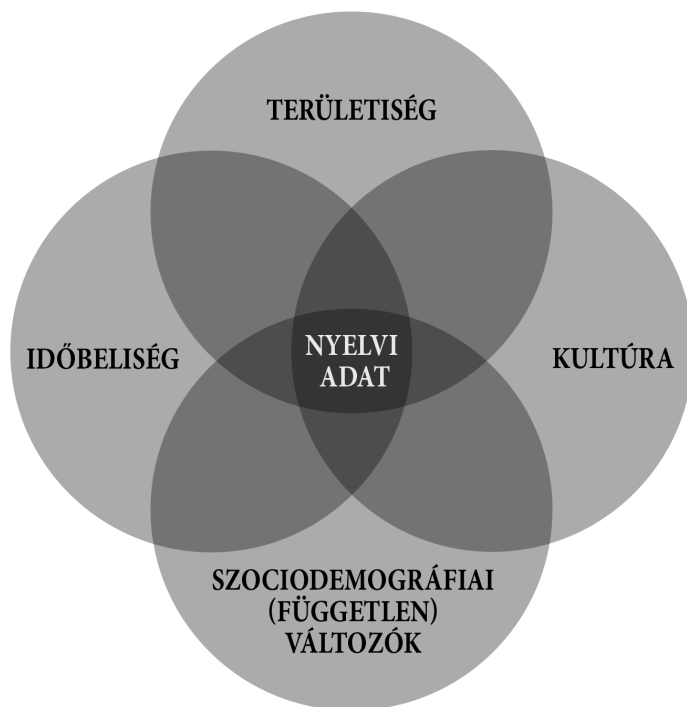
Tolcsvai Nagy Gábor a fentebb hivatkozott tanulmányában a nyelvi változatok vizsgálatának dimenzióit háromosztatúként képzei el. Ennek megfelelően a nyelvi adatok területi, szociológiai és kulturális meghatározottságát hangsúlyozza (Tolcsvai 2014). Eközben azt is kiemeli, hogy a nyelvi leírás és modellálás csak akkor tudja legteljesebben megragadni a valóságot, ha a szemantikai és a pragmatikai, továbbá az általa komplex dekontextualizált nyelvi tényezőknek nevezett változókat sem hagyjuk figyelmen kívül. Szerinte a regionális nyelvhasználat jellemzőinek és dinamikájának feltárását a szövegtani és stilisztikai jellemzők vizsgálata tudja igazán teljessé tenni (Tolcsvai 2014: 195).

A Tolcsvai által felvázolt modell látványosan mellőzi az idő dimenzióját, pedig ezzel azért is lenne fontos számolni, mert a nyelvi mozgások és/vagy változások a szinkrón metszetnek is meghatározói tényezői. Egyébiránt Tolcsvai Nagy érvelésével kapcsolatban – ahogy arra a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kötetének recenzense, Németh Dániel is rámutat (vö. Németh 2016: 479) – tulajdonképpen csak egyetlen ellenvetése lehet a dialektológusoknak, hiszen a nyelvi adatok területhez kötöttségéből nem következnek ab ovo a nyelvi különbségek. A szintaktikai területi bontásban rendelkezésre álló adatok csupán a rendszerezést könnyítik meg a kutatóknak. Tegyük hozzá rögtön: a társadalmi helyzetükből, a kulturális háttérükből sem következik közvetlenül a beszélők nyelvhasználatának, egy-egy beszédprodukciónak mikéntje. Ha így lenne, akkor a különféle szociológiai/szociodemográfiai paraméterekkel, kulturális gyökerekkel rendelkező beszélőközösségek tagjai minden nyelvhasználati szintéren hozzávetőlegesen egyforma nyelvi produktumokat hoznának létre.

Ezzel szemben tudjuk, hogy a kódváltásra képes nyelvhasználók az éppen aktuális szerepeikhez igazítják a nyelvhasználatukat. Ez még az ún. hagyományos paraszti társadalom hajdani családjaira is igaz volt. Holott róluk gyakorta úgy gondolkodott a régebbi dialektológus nemzedék egy része, hogy azok lényegileg egy stílusváltozatú beszélők lehettek. Ez utóbbi, meglehetősen sematikus megközelítés cáfolatához

elegendő, ha pl. a tipikus nemi szerepek szerinti nyelvi megnyilvánulások mellett a szülő-gyermek (és megfordítva: gyermek-szülő), após/anyós-vő/meny, valamint a rangtárs stb. viszonyrendszerek hajdani nyelvhasználatban megmutatkozó különbözőségeire gondolunk.

A fentiekből következőleg úgy gondolom, hogy a nyelvi adatok jellemző jegyeinek feltárásakor a továbbiakban a dimenzionális nyelvszemléleti érvényesítések nem három, hanem négy fő tényezővel, **a)** a térrel, **b)** az idővel, **c)** a szociodemográfiai (független) változókkal, valamint **d)** a kulturális tényezőkkel célszerű számolnunk. Kétségtelen, hogy az utóbbi kettő nagyfokú átfedést mutat egymással, hiszen nyelvi vonatkozásaik alapvetően társadalmi gyökereiek. Ugyanakkor pl. az életkor, a biológiai nem stb. semmiképpen sem mosható össze a kulturális tényezőkkel.

1. ábra: A nyelvi adatok jellegét meghatározó tényezők

3.2. A nyelvjárási régiók közti átmeneti területek és a budapesti nyelvhasználat kérdései

A 3.1. fejezetben fentebb kifejtettekkel egy másik kérdéskör is szorosan összefügg. Erre ugyancsak Tolcsvai Nagy Gábor hívja fel a figyelmünket (lásd Tolcsvai 2014: 189), aki a *Magyar dialektológia* c. kézikönyv Juhász Dezső által szerkesztett kartografikus mellékletét tanulmányozva (Juhász 2001; Kiss 2001: 5. melléklet) figyelt fel arra, hogy bizonyos nyelvjárási régiók határai között fehér foltokat találunk. Ezáltal a térkép nem fedi le a teljes magyar nyelvterületet. Tolcsvai ebből arra a következtetésre jut, hogy a szerzők csupán a hagyományos értelemben vett nyelvjárásokra összpontosítanak, s lényegileg figyelmen kívül hagyják a városlakó magyar népességet (Tolcsvai 2014: 189).

Ugyanakkor köztudott, hogy a Juhász-féle térképen fehér foltokként jelentkező földrajzi térségek dialektológiailag szintűgy leírhatók lennének, ha onnan is kellő mennyiségű adat állna rendelkezésünkre. Más esetben a kartogramon azért találunk a régiók között foghíjakat, mert az adott térség az adatok alapján nem sorolható be az érintkező régióba, mert elemkészletében egy másik szomszédos régió elemeivel keveredik. Azaz a nyelvjárási régiók tipizálásakor nem voltak egyértelműen besorolhatók ezek a területek.

Megjegyzendő, hogy a kartogram fehéren maradó felületeti közül a legszembetűnőbb hiátust a fővárost is magába foglaló központi térségben fedezhetjük föl. Utóbb Tolcsvai kritikai megjegyzésre Kiss Jenő közvetetten úgy reflektált, hogy a fehér foltok lényegileg a külföldi nyelvjárási régiók közötti átmeneti sávként értelmezendők (Kiss Jenőnek a Juhász Dezső ábrájához utólagosan fűzött zárójeles megjegyzését lásd Kiss 2017: 204). Budapest nyelvjárási szempontból is sokszínű nyelvhasználatát még annak ismeretében sem tudjuk értelmezni, ha elfogadjuk Kiss fentebb hivatkozott 2017-es zárójeles érvelését. A főváros népességének mindennapi nyelvhasználata ugyan is minden más régióközpontétól jelentős mértékben különbözik. Ez alapvetően az oda irányuló népességmozgás eltérő jellegével hozható

összefüggésbe. Vidéken ugyanis napjainkban is döntően kistérségen belüli népességmozgást tapasztalunk: mind a kisebb, mind pedig a nagyobb lélekszámú városok esetén döntően a közvetlen vonzáskörzetükbe tartozók belső migrációja dominál. Ezt látszanak alátámasztani azok a történeti és jelenkori családnévatlaszhoz készített térképlapok, amelyek több száz év viszonylatában is a családnevek nagyfokú névföldrajzi állandóságáról tanúskodnak (vö. Vörös 2017: 21). A gyakoribb családnevek esetében a főváros jelenkori névállománya a megyékhez viszonyítva egyfajta középértékként jellemezhető. Mindez nem függetleníthető attól a ténytől, hogy a XIX. századtól az ország közigazgatási központjára a korabeli népességnek egyfajta olvasztótégelyként tekinthetünk. A beköltözők első nemzedéke családnevén kívül máig magával viszi új lakhelyére az anyanyelvjárását. Ebből következőleg nyelvjárás szempontból magának a fővárosnak is folyamatosan frissül a maga eklektikus nyelvhasználata.

A változás másik fontos tényezőjeként tarthatjuk számon a Budapestre beköltözött családokon belül idővel óhatatlanul kialakuló nyelvhasználati különbségeket. Ennek egyik látványos következménye, hogy a család ifjabb nemzedékei már nem (feltétlenül) viszik tovább a nyelvjárás gyökereket, azaz nyelvjárásismeretük passzív vá válik/válhat. Aktív nyelvjárásismeretűnek tekintjük azokat, akik nyelvjárásban szocializálódtak és a vernakuláris nyelvváltozatukat – főként informális nyelvhasználati színtereken – gyakran használják. Ide soroljuk azokat is, akik ugyan elsajátították a nyelvjárásias beszédmódot, de azt ritkán, főképp az idősebb nemzedék irányában vagy csak a szűkebb családon belül használják. Passzív nyelvjárásismeretet feltételezünk akkor, ha valaki ismeri a nyelvjárást, viszonylag gyakran találkozik vele, sőt meg is érti a nyelvjárásias beszédet, de önmaga nem használja.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az egymást követő nemzedékek idősebb tagjai miként adják át a nyelvjárásismeretüket, illetőleg miként viszonyulnak a fiatalabb nemzedékek az idősebbek nyelvjárásismeretéhez, analógiaként a nyelvcsere folyamatának ún. háromnemzedékes szabályát

vetíthetjük rá a folyamatra.⁴ Az első nemzedék aktív nyelvjárásismerettel és -használattal rendelkezik, azaz tanulta és gyakran használja a vernakulárisként elsajátított nyelvváltozatát. Ennek következtében az anyanyelvjárását (is) nagy valószínűséggel átadja a következő nemzedéknek. A második nemzedék ugyancsak aktív nyelvjárásismerettel és -használattal rendelkezik: a nyelvjárást ő is megtanulta, de csak ritkán, főképp az idősebb nemzedék irányában, elsősorban családjá körében használja. Átveszi tehát az előző nemzedék anyanyelvjárását (is), de már nem feltétlenül adja tovább az utána jövő nemzedéknek. Ebből kifolyólag az őt követő harmadik nemzedék tagjai már csupán passzív nyelvjárásismerettel jellemezhetők: ismerik a nyelvjárást, találkoznak is vele, de nem használják. Nekik már nincs mit átadni az elődök (anya) nyelvjárásából az őket követőknek.

3.3. A nyelvjárási jelenségek meghatározásának nehézségei

A nyelvjárási beszélők számának/arányának meghatározása a fentiek alapján kérdések sokaságát veti fel. Ezek közül e helyütt csupán egyet emelek ki: Hova soroljuk a lexikális, morfológiai stb. nyelvjárási jegyek-től mentes, a szakirodalom által nyelvjárási(as)nak / regionálisnak minősített ejtészváltozatokat? Ez különösen annak ismeretében tűnik megválaszolandónak, hogy a dialektológusok a különféle magyar nyelvjárási régiók jellemzésekor a legmarkánsabb jegyek között tartják számon a régiókra jellemző fonetikai sajátosságokat (vö. Kiss 2001: 76, 90, 137).

Talán az sem véletlen, hogy a nyelvjárási jelenségek számbavételét az átfogó leírást tartalmazó kézikönyvek mindegyike a hangtani jelenségek bemutatásával kezdi. Ezek a fejezetek többnyire terjedelmükben is jelentősen számottevőbbek, mint az alaktani, lexikális, illetőleg egyéb dialektális jegyek bemutatására szolgáló részek.⁵

⁴ A két folyamat némiképpen különbözik is egymástól, hiszen az azonnyelvi szubstandard változatok esetén alapvetően kollokvialitással számolunk.

⁵ Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvterület különféle régióiból rendelkezésünkre álló nyelvi korpusz hangtani, alaktani, lexikális, jelentéstani, mondattani jelenségei esetenként mennyiségileg is, illetőleg a feldolgozottságuk mértékében is jelentősen különböznek.

Utolsóként említem, hogy esetenként a beszélők anyanyelvjárásának beazonosítására az ő köznyelvi diskurzusukat színező nyelvjárási ejtészváltozatuk is támpontul szolgálhat, éspedig anélkül, hogy az adott beszédprodukciónak egyéb markáns nyelvjárási jelenségek jellemeznék.⁶

3.4. Nyelvjárásiasság a médiában

A dialektológusok a nyelvjárási beszédmód ellen ható tényezőként szokták említeni az országos terjesztésű médiumok kiegyenlítő és egységesítő hatása, amely a nyelvjárási beszélőket is a standard irányába tereli. Mindez azt a látszatot kelti, mintha a médiumokban kizárólagosan az ún. normatív nyelvváltozattal találkozhatnánk. Kevesebb szó esik arról, hogy a tömegtájékoztató eszközök egy része (pl. tv-s, rádiós riportok stb.) számos esetben szerepeltet nyelvjárási beszélőket. Közülük sokan még akkor is prezentálják az ízes táji jegyeket, ha közben a mikrofon és/vagy kamera előtt jól láthatóan igyekeznek nyelvileg is viselkedni. Arra vonatkozóan nem készültek kutatások, milyen hatást váltanak ki a médiafogyasztókban az ilyesféle beszédproduktumok, mennyiben igazolhatóak-e azok a feltételezések, hogy a nyelvjárási beszéd stigmatizáltsága miatt minden hírfogyasztóban negatív lesz-e a konnotációjuk. Ha ugyanis az ellenkezőjére is akadna példa, úgy az egységesítés ellen ható, azt fékező, lassító tényezővel is számolhatnánk.

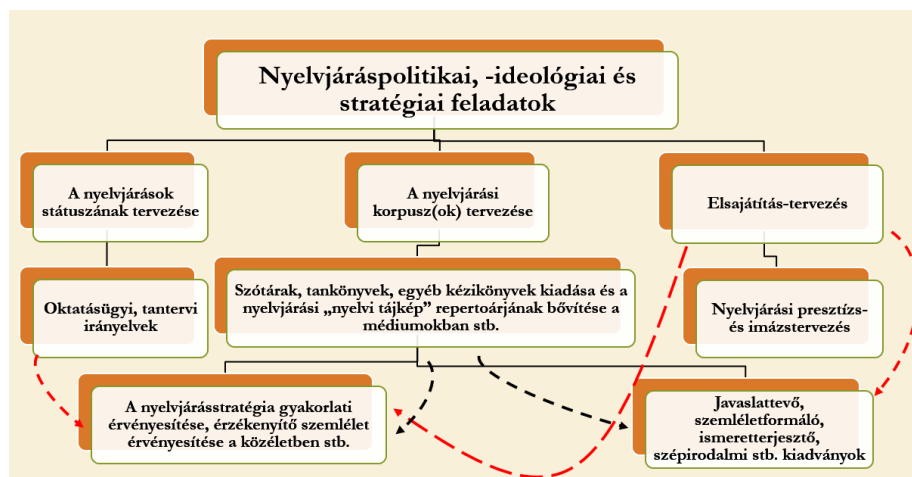
⁶ Ennek igazolására számos példát citálhatnánk. Közülük meglehetősen önkényesen kiragadva csupán kettőt említek. 1. Az 1980-as születésű, Füleken fölnevelkedő Reisz András médiaszereplései alapján a nagyközönség számára is jól felismerhető, hogy palóc nyelvjárásban szocializálódott, jóllehet az időjárás-előrejelzést –különösen a 2010-es évek közepén – standardban, de palóc ejtészváltozatban realizálta. 2. A legutóbbi névföldrajzi konferencián – amelyet online tudtunk megszervezni – a nyéstei születésű (Borsod-Abaúj-Zemplén megye Szikszói járása), de egyetemi tanulmányai óta Budapesten élő szekcióvezető a vita során az egyik kollégától az előadása után megkérdezte, hogy nem az északkeleti nyelvjárási régióból került-e jelenlegi, nyugat-dunántúli lakhelyére. A szekcióvezető mindezt a Kárpátaljáról közelmúltban áttelepült gyökerű kolléga ejtészváltozata alapján feltételezte. A szóban forgó előadás az enyhe nyelvjárási ejtészváltozaton kívül sem tartalmában, sem morfológiai, lexikális, sem egyéb nyelvi megformálási módjában nem volt köthető a nyelvterület északkeleti pereméhez.

4. Nyelvjárások megjelenése a mai közéletben – nyelvpolitikai helyzetkép

A nyelvjárásokkal kapcsolatos aktualitások kapcsán végezetül a nyelvpolitikai, -ideológiai és -stratégiai feladatokat is célszerű szóba hoznunk. Mindenekelőtt hangsúlyozandó, hogy a mindenkori nyelvi ideológiáknak ebben a vetületben is meghatározó szerepet tulajdoníthatunk. Ezek nagyban befolyásolják a nyelvpolitikai döntéshozókat abban, **a)** miként történik egy adott korban a nyelvjárások státuszának tervezése; **b)** a korpusztervezés során teret engednek-e, és ha igen, akkor mekkorát a nyelvjárási korpuszépítésnek; **c)** miként befolyásolják az adott kor nyelvi ideológiái a területi kötöttségű vernakuláris nyelvváltozatok sorsának alakulását az egyének és mikroközösségek nyelvi szocializációs folyamatában. Ez utóbbi terület szorosan kötődik a nyelvjárások presztízisének és imázsának alakításához. A fentebb említett három nyelvjáráspolitikai szakterület szorosan kapcsolódik egymáshoz. Erre kívánok utalni a 2. ábrán látható oda-vissza mutató nyilakkal.

Számos olyan jó példát tudunk hozni az egymással összefonódó nyelvpolitikai területekről, amelyek napjainkban is részben vagy egészben a nyelvjárások tovább élését szolgálják. Önkényesen kiragadott példaként közöttük említhetjük a Röpülj páva, röpülj! mozgalmat, az országos médiumok egy részében szerepeltetett híres mesemondókat (pl. Berecz András), népdalénekeseket (pl. Sebestyén Márta), a nyelvjárási beszédmódot szélesebb olvasóközönséggel megismertető szépírói életműveket (pl. Tamási Áron). Ugyanitt hozhatjuk szóba azokat a kevésbé nagy publicitású műveket, amelyek nyelvjárásban íródtak, lásd pl. a Vas megyei kötődésű Fábián László által írt Gutaházi nyarak (Fábián 2002), valamint Gutaházi évszakok (Fábián 2020); Pusztay János Kutya-ur még más történetek (Pusztay 2020) stb. Némileg ebbe a sorba illeszkedik a Sláger rádió 1998-ban elindított Bumeráng c. adása, amelyben a tornaljai születésű, Dubček-ként (alias Dubovsky László) elhíresült palóc nyelvjárásban megszólaló felvidéki értelmiségivel folytatott ironikus felhangú diskurzust a két műsorvezető, Bochkor Gábor és Boros

Lajos.⁷ A nyelvjárási korpuszépítés lehetséges példáinak sokasága közül ugyancsak önkényesen emelem ki az Eötvös Loránd Tudományegyetem szombathelyi campusáról a Magyar Nyelvtudományi Tanszék archívumát, amelynek közel háromezer órányi nyelvjárási hangfelvétele és mintegy félmillió cédulaállománya vár feldolgozásra.

2. ábra: A nyelvjárással kapcsolatos aktuális nyelvpolitikai, -ideológiai és -stratégiai feladatok

5. Összegzés

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a ma még élő és éltetett nyelvjárási funkciói⁸ lényegileg megegyeznek azokkal, amelyeket Da-

⁷ Az azóta tragikus körülmények között elhunyt hajdani tornaljai polgármestert nyitrai vendégtanári éveim alatt magam is tanítottam. Vizsgáit nálam is kivétel nélkül palócos ejtés-változatban tette le. Abban a környezetben nem volt ez kirívó, hiszen a szlovákiai magyar egyetemisták többségének nyelvhasználatát formális beszédhelyzetben is több-kevesebb nyelvjárási íz jellemezte.

⁸ A nyelvjárási funkcióit Crystal rendszeréből kiindulva a következőkben határozhatjuk meg: **a)** az érzelmek kifejezői; **b)** a társadalmi érintkezés eszközei; **c)** a hanghatás kifejezői; **d)** a valóság befolyásolását szolgálják; **e)** nyelvi adatok rögzítésre használatosak (manapság csak szórványosan fordul elő); **f)** a gondolkodás eszközei; **g)** az identitás kifejezői; **h)** a beszélőközösség mikroközösségein belüli kapocs: az összetartozás, a szolidaritás kifejezői.

vid Crystal a nyelvek kapcsán említ (Crystal 1998: 21–24). Az említettek alapján leszűrhetjük, hogy a nyelvjárások manapság is számos magyar beszélő számára jelentik a legbensőségesebb nyelvi otthont. Ha ez így van, akkor a nyelvjárások sorsának alakulása ugyancsak közügynek számít. Addig maradnak fenn a nyelvjárások, míg használatuk által a mikroközösségek tagjai egymással ily módon is szolidárisak maradnak.

Irodalomjegyzék

- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Crystal David 1998: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fábián László–Szilárdi Béla 2002: *Gutaházi nyarak*. Hanga Kiadó, Budapest.
- Fábián László–Szilárdi Béla 2020: *Gutaházi évszakok*. Savaria University Press, Szombathely.
- Garvin, Paul L. 1963: Language Standardization in General and Lexical Standardization in Particular. In: Garvin, Paul L.–Ray, Punya Sloka (red.) *Language Standardization: Studies in Prescriptive Linguistics*, 29–30. Mouton, Hague. 129–149.
- Garvin, Paul L. 1998: A nyelvi sztenderdizáció. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Tanulmánygyűjtemény. Universitas Kiadó, Budapest. 87–99.
- Imre Samu 1971: Röntgenfelvétel a magyar nyelvjárásokról. *Tudományos Magazin*. 1971/3: 2–5.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001: *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2001: A nyelvjárások szerepkörei. In: *Magyar dialektológiai*. Szerk. Kiss Jenő. Osiris Kiadó, Budapest. 47–56.
- Kiss Jenő 2009: A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr*. 133. 1–14.
- Kiss Jenő 2017: A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Osiris Kiadó, Budapest. 199–221.
- Németh Dániel 2016: Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai

- a magyar nyelvben. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai 2011. augusztus 22–27. *Magyar Nyelv*. 112. 478–484.
- Péntek János 1997: Nem őrizni: használni kell a nyelvet! *Nyelvünk és Kultúránk* 100. 10–17.
- Pusztay János 2020: *Kutyaur még más történetek*. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest.
- Robinson, William Peter 1977: A nyelv funkciói. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció I*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 258–267.
- Robinson, William Peter 1972: Functions of Language. In Robinson, William Peter (ed.): *Language and Social Behaviour*. Penguin Books, Harmondsworth. 38–56.
- Robinson, William Peter 1972: *Language and Social Behaviour*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014: A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón. In: Fazakas Emese–Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontja a magyar nyelvben*. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai 2011. augusztus 22–27. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 187–197.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017: A magyar standard helyzete. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest. 222–238.
- Zimányi Árpád 2015: A nyelvjárások és a nyelvjárásiasság megítélése egyetemisták és főiskolások körében. In: Kalcsó Gyula (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. Líceum Kiadó, Eger. 233–244.

A kötetet a Magyarágkutató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Üri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarágkutató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Technikai szerkesztés: Karácsony Fanni

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

Magyar nyelvjárások napja 2020

A magyar nyelv- és nyelvjáróterületet az 1920-as trianoni békediktátum szétdarabolta, ám paradox módon épp ennek hatására vált anyanyelvünk a Kárpát-medencei magyarságot összetartó fő erővé. Ugyanakkor, immár a kisebbségi lét keretei közt, a regionális nyelvi-kulturális örökség ápolása is kiemelt szerepet kap a magyar identitás őrzésében. Mindemellett a standard életképessége szempontjából is fontosak a nyelvjárásaink: a köznyelv hatalmas szókincse elsősorban gazdag tájnyelvi háttérnek köszönhető.

A fent mondottak ellenére még mindig sok hamis sztereotípiát él a nyelvjárásokról napjainkban is. Éppen ezért a tudatos(abb) értékörzés, értékkeremtés, presztízstervezés és identitáserősítés segítése voltak azok a kulcsfogalmak, melyeknek jegyében a magyar nyelvjárások napja 2020-ban megszületett.

Tanulmánykötetünkben a 2020. decemberi konferenciák anyagából szemezgettünk. Az írások közt van programadó, stratégiát vázoló munka, vannak értékes nyelvföldrajzi, regionális köznyelvi tanulmányok, rendszerező és attitűdvizsgálatok. Olyan kérdésekre is keresik a szerzők a választ, mint: hogyan építsük be a tájnyelvi és regionális kulturális értéket a közoktatás helyi tanterveibe, vagy hogyan használjuk praktikusán, egyszerűen, misztifikálás nélkül anyanyelvjárásunkat Nyugat-Dunántúltól Kárpátaljáig.

